

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AKİF KAZIM OĞLU İMANLI

ŞƏRUR VƏ İĞDIR OYKONİMLƏRİNİN
LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2010

İş Naxçıvan Dövlət Univetsitetinin «Azərbaycan dilçiliyi» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Yusif Mirəhməd oğlu Seyidov

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor Adil Məhəmməd oğlu Babayev

Filologiya elmləri doktoru, professor Fikrət Ramazan oğlu Xalıqov

Filologiya elmləri doktoru İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov

Aparıcı təşkilat: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun «Onomastika» şöbəsi

Mudafiə «24» «aprel» 2010 - cu ildə, saat 11⁰⁰ -da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən N. 02.121 Dissertasiya Şurası əsasında yaradılmış B/D. 02. 121 Birdəfəlik Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, universitet şəhərçiyi, əsas bina, I mərtəbə, Böyük Akt zalı

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 19 mart 2010 – cu ildə göndərilmişdir.

B/D. 02.121 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi

dos. İ. Z. Cəfərov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bəlli olduğu kimi, toponimlərin yaranma tarixi insan cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olmuş, onların müxtəlif dövrlərdə meydana gəlməsində tarixi hadisələr, xalq, boy, tayfa, nəsil, tirə adları önəmli rol oynamışdır. Toponimləri araşdırmaq, onların dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək, onlarda gizlənən tarixi həqiqətləri ortaya çıxarmaq torpaqlarımıza düşmən iddiasının gücləndiyi bir zamanda xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycanın Şərur və Türkiyənin İğdır bölgələri zəngin onomastik vahidləri olan ərazilərdir. Bu bölgələrə məxsus onomastik vahidlərin bir qolunu oykonimlər, yeni yaşayış məskənlərinin adları təşkil edir. Şərur və İğdır əzəldən türk məskəni olduğu üçün, təbii ki, türk mənşəli toponimlər bu ərazilərdə aparıcı yer tutur. Təəssüf hissi ilə qeyd olunmalıdır ki, Şərur və İğdır oykonimlərinin öyrənilməsi qənaətbəxş olmamış, bu ərazilərə aid oykonimlərin linqvistik xüsusiyyətləri ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Şərur və İğdır bölgələrinə daxil olan oykonimlərin leksik tərkibinin müəyyənləşdirilməsinə, bu oykonimlərin leksik-semantik sisteminin araşdırılmasına zəruri ehtiyac vardır. Belə bir ehtiyac dissertasiya işinin aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdəndir.

Oykonimlərin sistemli tədqiqi təkcə türklərin advermə ənənələrinin və advermə qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsi ilə nəticələnmir, həm də türk xalqlarının qədim mədəniyyəti, onların sosial-siyasi mühiti haqqında geniş məlumatların əldə edilməsinə kömək edir. Təsviri onomaloci tədqiqatlar xalqın tarixi təşəkkülü, o cümlədən bu yurdda məskən salmış boy, tayfa, tirə, ayrı-ayrı qollar haqqında aydın elmi təsəvvür yaradır.

Dissertasiyanın araşdırma obyektı və predmeti. Azərbaycan-türk onomastikasının oykonimləri də özündə ehtiva edən müxtəlif növləri tədqiqatın əsas obyektidir. Müqayisələr aparmaq üçün yeri gəldikcə dissertasiyada etnonimlər, hidronimlər, fitonimlər, urbanonimlərə də müraciət edilmişdir.

Dissertasiyada diqqət yetirilən əsas məsələ Şərur və İğdır ərazilərinə daxil olan yaşayış yeri adlarının – oykonimlərin leksik – semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Şərur və İğdır oykonimlərinə aid leksik vahidlər tədqiqat işinin başlıca predmetidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Şərur rayon və İğdır bölgə ərazilərinə daxil olan oykonimlərin leksik tərkibini və linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, oykonimlərin mənşəyini, yaranma yollarını aşkar etməkdən ibarətdir.

Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli bir vəzifə kimi qarşıya qoyulur:

- Şərur - İğdır oykonimlərinin region - ərazi prinsipinə uyğun leksik tərkibinin müəyyənləşdirilməsi;
- Şərurun Arazboyu oykonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması;
- Şərur düzü oykonimlərinin leksik tərkib üzrə mənşəyinin araşdırılması;
- Şərurun dağlıq və dağətəyi oykonimlərinin leksik tərkibinin müəyyənləşdirilməsi və semantik mənşə baxımından tədqiq edilməsi;
- Kəngərli - Sədərək yaşayış məskənləri adlarının mənşəyinin müəyyən edilməsi;
- Şərur düzü oykonimlərinin yaranma yollarının aşkar edilməsi, onların struktur təhlilinin verilməsi;
- Şərurun dağlıq və dağətəyi ərazilərinə daxil olan oykonimlərin formalaşma üsullarının müəyyənləşdirilməsi;
- Kəngərli və Sədərək oykonimlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin izah edilməsi;
- İğdır bölgəsinə daxil olan yaşayış yeri adlarının etimoloji-semantik təhlilinin verilməsi;
- İğdır bölgə oykonimlərinin etimoloji-semantik və struktur əsaslarının müəyyənləşdirilməsi.

Mövzunun araşdırılma tarixinə dair. Azərbaycanda onomastik vahidlərin, o cümlədən oykonimlərin öyrənilməsi tarixi H.Z.Şirvaninin «Bustanüs-səyyahə» və A.Bakıxanovun «Gülüstanı İrəm» əsərlərindən başlayır. Həmin əsərlərdə bizim mövzumuzla bağlı olan Muğan və Bayat toponimlərinin izahı verilmişdir.

Sovet dövründə yaşayıb fəaliyyət göstərən M.Vəlili (Baharlı), R.Yüzbaşov, K.Əliyev, Ş.Sədiyev, T.Hacıyev, A.Axundov, A.Qurbanov, T.Əhmədov, Q.Məşədiyev, N.Məmmədov, N.Əsgərov, B.Budaqov və Q.Qeybullayev, M.Seyidov, Ə. Quliyev, F.Cəlilov, C.Cəfərov, A.Bağirov, F.Rzayev kimi Azərbaycan tədqiqatçılarının, eləcə də Türkiyə tədqiqatçılarından N.Çətinqaya, N. Onk, İ.Alparslan, H.Buyruk, Y.Çalışan və M.İkiz, T.Gülənsoy, Y.Gülər, K.Karabork və başqalarının əsərlərində Şərur və İğdır oykonimlərinin bir çoxuna müəyyən qədər toxunulmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İndiyə kimi aparılan onomastik tədqiqatlarda Şərur oykonimləri küll halında götürülməmiş, onlara epizodik şəkildə, yaxud müxtəlif məqsədlərlə pərakəndə halda toxunulmuşdur.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Şərur və İğdır oykonimləri hərtərəfli

tədqiq olunur, oykonimlərin mənşəyi aşkar edilir, leksik mənalari müəyyənləşdirilir, leksik vahidlərin oykonimləşmə prosesi izlənilir, yaranma yolları tədqiqat predmetinə çevrilir.

Tədqiqatın metodu. Oykonimlərin mənşəyinin, leksik-semantik xüsusiyyətlərinin izahı zamanı tarixi - müqayisəli metoddan daha geniş istifadə edilmişdir. Oykonimlərin leksik-semantik sisteminin aşkar edilməsi üçün təsviri metoda da yer verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Onomastikaya aid dərsliklərin, xüsusən də lüğətlərin yazılmasında bu tədqiqat işindən istifadə oluna bilər.

Dissertasiya Azərbaycan onomastikasının, o cümlədən Naxçıvan MR ərazisinə aid toponimlərin öyrənilməsində bundan sonrakı araşdırmalar üçün elmi mənbələrdən birinə çevrilə bilər. Dissertasiya Azərbaycan və Türkiyə onomastikasını birlikdə araşdırmaya cəlb edən ilk tədqiqat əsərlərindən biri kimi bu sahədə aparılacaq gələcək tədqiqatlara kömək edə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işində alınan nəticələrə dair Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Fənləri tədrisi metodikası", "Azərbaycan dilçiliyi" kafedralarının seminarlarında, Dədə Qorqud Bilgi Şöhrətində (Van, 1998), IV (İzmir, 2000) və VI (Ankara, 2008) Uluslararası Türk Dili qurultaylarında, II Uluslararası Türkiyə Türkcesi Ağzı Araşdırmaları Çalıştayında (Kars, 2009), Naxçıvan: tarixi gərəklilik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (Naxçıvan, 2006), Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər (Naxçıvan, 2008) beynəlxalq simpoziumlarında, Naxçıvan MR-in yaranması: tarix və müasirlik mövzusunda respublika konfransında məruzə edilmişdir.

Çap olunan işlər. Dissertasiyanın əsas nəticələri avtoreferatın sonunda siyahısı verilmiş 35 işdə çap edilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi və quruluşu. Dissertasiya giriş, 4 fəsil, nəticə, 267 adda ədəbiyyat və əlavələrdən ibarət olmaqla 274 səhifə həcmindədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, araşdırılma tarixi, dissertasiyanın elmi yeniliyi, tədqiqat metodu, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın aprobasiyası, çap olunan işlər, dissertasiyanın həcmi və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə «Şərur düzü oykonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri» adlanır. «1.1. Şərurun Arazboyu oykonimləri» yarım fəslində göstərilir ki, Şərur rayonunun Arazboyu oykonimlərinə Arazın sol sahilində yerləşən aşağıdakı yaşayış məntəqələrinin adları daxildir: Kərimbəyli, Təzəkənd, Axaməd, Qaraburc, Qortçulu, Muğanlı, Alışar, Xələc, Babəki, Qarahəsənli, Ərəbyengicə, Diyadin.

Mübahisə doğuran oykonimlərdən biri Diyadındır. Belə bir ehtimal var ki, *Diyadin* qədim türk dillərindəki *tey* (təpə) və *din* (istirahət yeri, dincəlmək yeri) sözlərindən ibarətdir¹. Bizcə, Diyadin Azərbaycanda geniş yayılan hun tayfalarından birinin – tudinin adı ilə bağlıdır.

Qaraburc oykonimini B.Budaqov və Q.Qeybullayev kənddəki Qaraburc qalasının adı ilə əlaqələndirirlər². Bizcə, bu oykonimin mənşəyini qədim qarabörk (qarabörklü) tayfasının adında axtarmaq lazımdır.

Qortçulu oykonimi haqqında bir mənbədə oxuyuruq: «Qədim Azərbaycan tayfaları içərisində çöl və çul tayfaları da olmuşdur. Əslən türk tayfaları olan çöl və çul tayfalarının adı Şərur toponimlərində qorunub saxlanmışdır»³. Bu mülahizə toponimik formanta, yəni adın yaranmasında iştirak edən sonluğa əsaslanmışdır. Bizcə, sözün kökü, daha doğrusu, burada birinci komponent əsas götürülməlidir. Məlum olduğu kimi, Naxçıvanda, qismən İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan ən böyük tayfa Kəngər tayfası idi. Bu tayfa tərkibinə çoxlu qollar daxil idi. Bunlardan biri də Qurtlar adlanırdı. O da bəllidir ki, qədim türk tayfaları içərisində tana, kargə, kuş (kuşçu), kurd (qurd), ilan və başqa adda tayfalar olmuş və onların müəyyən hissəsi müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycana gələrək burada məskunlaşmışlar. Tədqiqatçılar həm də qurd (kurt) sözünün «igid, cəngavər» mənasında anlaşıldığını qeyd etməyi unutmamışlar. Kurt (qurd) sözündən törəyən kurtlar (qurdlar), kurtçu (qurdçu) formaları da həmin tayfanın adını bildirmişdir. Bizim fikrimizcə, Qortçulu kəndinin adı Kəngərlərin qurdlar-qurdçu tayfasının adından yaranmışdır. Qurdçu sözünə mənsubluq, aidlik bildirən – lu şəkilçisi – topoformantı əlavə olunmuş,

¹ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s. 198.

² Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Naftapress, 2004, s. 82.

³ Novruzlu Ə. İ., Baxşəliyev V. B. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, s.169.

sonra söz müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq Qortçulu formasını almışdır.

Şərurun Arazqırağı oykonimlərdən biri də *Alışardır*. Alışarın mənşəyi haqqında ümumi fikir belədir ki, Alışar qışlaq adı olmuş, Kəngərlilərin sofulu tayfasının ailələrindən bir qrupunun burada məskunlaşması ilə yaşayış məntəqəsi yaranmışdır. Ehtimal ki, Alışar oğuzların 24 boyundan biri olan, «çevik və vəhşi heyvan ovuna həvəsli» mənasını verən Avşar adından yaranmışdır. Məlum olduğu kimi, Avşar boyu öz adını Boz oxlara daxil olan Yıldız xanın oğlu Avşarın adından götürmüşdür.

Şərurun Arazboyu yaşayış məskənlərindən biri də *Muğanlı* adlanır. Bu oykonim də Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış adlardandır. T.Əhmədovun məlumatına görə, Azərbaycanda Muğan və Muğanlı adı və bu tayfa adının iştirakı ilə yaranan 18 oykonim mövcuddur⁴. Muğan sözünün etimologiyasına toxunan Ə.Dəmirçizadə bu sözün İran dillərinə məxsus – an cəm şəkilçisi vasitəsilə mağ/muğ qəbilə adından yaranaraq «mağlar» və ya «mağ eli» mənası daşdığı və uzun müddət təkrar – təkrar işləndikdən sonra «mağ» tayfasının yaşadığı ərazinin adı, yəni indiki Muğan adı kimi sabitləşdiyi fikrinə gəlmişdir⁵. N.Məmmədov belə bir mülahizə ilə çıxış edir ki, Muğan düzündə salınmış Muğan şəhəri təxminən VII əsrdə hunların Azərbaycana gəlməsindən sonra yaranmışdır⁶. Q.Məşədiyev də Muğanı türk mənşəli toponim sayaraq yazır: «Belə fərz etmək olar ki, Muğan türk toponimidir. Çünki Muğan - Mil zonasında V əsrdən bəri hunlar mövcud olmuşlar ki, bunların da bir hissəsi ola bilsin ki, muq, yaxud Muğan adlanırdı»⁷.

Əlbəttə, Muğanlı oykonimi Muğan sözünə mənsubluq bildirən – lı şəkilçinin artırılması ilə yaranmışdır. Həmçinin qeyd edir ki, mənbələrdə onlar şahsevənlərin tərkibində 300 ailədən ibarət müstəqil tayfa kimi göstərilmişdir⁸.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, Şərur rayonunun Arazboyu oykonimlərindən biri olan Muğanlı kəndinin adı Azərbaycan - türk mənşəli muğanlı etnoniminin bu ərazidə məskunlaşması nəticəsində yaranmış etnotoponimdir.

⁴ Əhmədov T. M. El – obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, s. 66

⁵ Dəmirçizadə Ə. M. 50 söz. Bakı: Gənclik, 1968, s. 38

⁶ Məmmədov N. Q. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azərneşr, 1993, s. 154-155.

⁷ Məşədiyev Q. İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, s. 62

⁸ Əhmədov T. M. El – obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, s. 66

Şərur rayonunun Arazqırağı oykonimlərindən biri, də *Xələcdir*. Xələc kəndi özündə qədim oğuzların Xalac tayfasının adını yaşadır.

Göründüyü kimi, Xələc oykonimi, o cümlədən Şərur rayonunun Arazqırağına aid digər kənd adları, əsasən, türk mənşəli etnotoponimlərdən ibarətdir. Daha doğrusu, buranın toponimik fonunu türk mənşəli oykonimlər təşkil edir.

«1.2. Şərur düzünün oykonimləri» yarımfəslində Aralıq, Arbatan, Cəlilkənd, Çərçiboğan, Çomaxtur, Dərvişlər, Düdəngə, Ələkli, Xanlıqlar, İbadulla, Keştaz (Çəmənli), Kosacan, Kürçülü, Kürkənd, Qarxun, Qışlaqabbas, Mahmudkənd, Muğancıq-Mehrab, Muğancıq-Müslüm, Püsyən, Salahabad, Sərxanlı, Siyaqut, Sovetabad (Arpaçay), Şəhriyar, Tumaslı, Vərməziyar, Yengicə, Zeyvə oykonimlərinin mənşəyi, leksik-sematik xüsusiyyətləri açıqlanır.

Maraq doğuran toponimlərdən biri Şərur düzünə daxil olan *Arbatan* yaşayış məntəqəsinin adıdır. Bu sözün mənşəyi haqqında elmi mənbələrdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Diqqəti belə bir cəhətə yönəltmək istəyirik ki, Azərbaycanda dəvə ilə əlaqədar xeyli miqdarda oykonim və oronim vardır. Dəvəbatan (İsmayilli), Dəvəboynu (Qax), Dəvədaşı (Kəlbəcər), Dəvəlidag (Qobustan), Dəvəçi (rayon və qəsəbə adı) kimi adlar buna misaldır. Bizcə, Arbatan «ərbotan» sözünün azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış forması olmaqla «dəvə (köşək) bəsləyən ərlərin məskəni» mənasındadır.

Çomaxtur. Çox az tədqiq edilən adlardandır. B.Budaqov və Q.Qeybullayev Çomaxtur adının türk dillərində çutok (yəqin ki, «çumaq» – A.İ.) – «tək təpə» və ter – «yüksək dağ örüşü» sözlərindən ibarət olduğunu qeyd edirlər⁹. F.Rzayev Çomaxtur sözünün Oğuz Kağanın Gök xan adlı oğlundan törəyən Çəpni/Çepni xanın adı ilə bağlı olması fikrindədir¹⁰.

Bizcə, Çomaxtur oykoniminin mənşəyi Salur adına gedib çıxır. Bəlli olduğu kimi, M.Kaşğarinin müəyyən etdiyi 22 oğuz boyundan beşincisi Salqur, Rəşidəddinin və Yazıçıoğlu Əlinin verdiyi 24 oğuz boyundan biri Salur adlanır. Üçoxlara mənsub olan Dağ xanın birinci oğlu Salurun adının mənası Rəşidəddində «yetişdiyi yerdə qılınc və çomaqla vuruşan» kimi açıqlanır¹¹. Salur boyunun içərisində daha çox çomaqla

⁹ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 43

¹⁰ Rzayev F. H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan NPM, 2006, s. 145.

¹¹ Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı PB, 1992, s. 40

vuruşanlar bir tirə kimi formalaşmış və məskunlaşdıqları yerlərdə öz adlarını əbədləşdirmişlər. Qədim türklərdə «çomaq» (dəyənək) sözü ilə yanaşı, həm çoktur – «saldırtmaq, üzərinə endirmək»¹², həm də «tutar – tutmaq»¹³ sözləri vardır. Bizcə, Çomaxtur oykonimi «çomak» və «çoktur», yaxud «çomak» və «tutar» sözlərinin birləşməsindən yaranan tirə adı kimi formalaşmış, müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq indiki şəklini almışdır. Deməli, Çomaxtur etnooykonimdir.

Keştaz (Çəmənli). Keştaz adının dəyişdirilməsi daha çox onun qeyri-şəffaf toponimlərdən olması ilə əlaqədardır. Bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan toponimiyasının birinci komponenti kimi işlənən *keş*, *koş*, *qoş* formalarının qədim türk dillərindəki «düşərgə», «yay evi» və «təpə» mənalarında olan *koş* sözündən yaranması fikrini irəli sürürlər¹⁴. Keştaz adının mənşəyi belə açıqlanır: «Türk dillərindəki köş (elat düşərgəsi) və qədim türk mənşəli tas (daş, qaya, dağ zirvəsi) sözlərindən ibarət olub «elat düşərgəsi olan dağ, qaya» mənasındadır»¹⁵. Biz də bu fikirlə razılaşırıq.

Kosacan. Bəzi tədqiqatçılara görə, XIII əsrdə Türkiyə ərazisində monqolların dağıtdığı Kusakan şəhərindən gəlmiş ailələrin gətirdiyi addır¹⁶. Kusakan şəhərindən bəhs edən səyyah Klavixə yazır ki, onu tatarlar dağıtmışlar və məhz bundan sonra əhalinin bir qismi Naxçıvana köçmüşdür¹⁷.

Kosa tərkibli yer adları Ağdam, Qazax, Lerik, Lənkəran və s. yerlərdə də Kosalar şəklində mövcuddur. Tədqiqatçılar Kosalar toponimini XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanı Mehdiqulu xana mənsub xəlifəli tayfasının kosalar tirəsinin adı ilə əlaqələndirirlər. Mənbələrdə kosalı türk tayfasının da adı çəkilir¹⁸. Kosacan kənd adının kosalı tayfasının adı ilə bağlı olması həqiqətə daha çox uyğundur.

¹² Kaşqarlı M. Divanü lüğət-it Türk tercümesi: 4 cilt, Ankara: Ankara Universitesi Basımevi, c.IV., 1999, s. 4, 157

¹³ Yenə orada, 2, 291-292.

¹⁴ Məmmədov N.Q. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azərnəşr, 1993, s. 24

¹⁵ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s. 283.

¹⁶ Yenə orada, s. 299

¹⁷ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Naftapress, 2004, s. 76-77.

¹⁸ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, s. 404; Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 306.

Qarxun. Türk məskənlərində geniş yayılan bu adı tədqiqatçılar yekdilliklə qədim oğuzların karkın adlı tayfasının adı ilə bağlayırlar.

Toponimlərdə karkın adı geniş şəkildə əks olunmuşdur. Təkcə Anadoluda, F.Sümərin yazdığına görə, XVI əsrdə bu boya aid 62 yer adı olmuş, bu boy dəftərlərdə karkın, qarkın, karkun və karqun şəklində müxtəlif imlalarla yazılmışdır¹⁹. Azərbaycanda, həmçinin Naxçıvanın Şərur bölgəsində məşhur türk boyunun adı Qarxun toponimində yaşamaqdadır.

Püsyən. Bəzi qaynaq və ədəbiyyatda Püsyanın kürd, yaxud türkləşmiş kürd qəbilələrindən birinin adını əks etdirdiyi bildirilir. Püsyən haqqındakı digər fikir bundan ibarətdir ki, ad türk mənşəlidir.

Türkiyə ilə Qərbi Azərbaycanın həmsərhəd ərazilərində yaşayan, yunan və erməni mənbələrində pasian, basian kimi qeyd olunan türk mənşəli etnos haqqında ilk dəfə e.ə. IV əsr yunan müəllifi Ksenofont məlumat vermişdir²⁰. Mütəxəssislərin fikrinə görə, Pasian etnonimi, qədim yunan dilində «ç» səsi olmadığına görə paçian kimi səslənmişdir ki, bu da qədim türkdilli paçana (peçeneq) tayfasının adıdır²¹. M.F.Kırzioğlu Pasianların Qars, Sarıqamış, Arpaçay, Kaqızman və Sürməli ərazilərində yaşadıklarını qeyd edir²².

«Kitabi Dədə-Qorqud» eposundakı Bay Becan şəxs adı və Pasunik toponimi məhz həmin Pasian (Paçian) etnonimini əks etdirir²³.

Bu mülahizələrə söykənib Püsyən adının əsasında «Pasian»-nın dayandığını ehtimal edə bilərik.

Tumaslı oykoniminin tərkibindəki «as» hissəsi diqqəti cəlb edir. Türk xalqlarının soykökündə iştirak etmiş az//as ən qədim tayfalardandır. Göy türk abidələrində tez-tez xatırlanan bu tayfa, demək olar ki, indi mövcud olan bütün türk ellərinin ortaq tayfa birliyidir²⁴. M.Seyidov yazır ki, «az» əski türkdilli qəbilənin adıdır²⁵. F.Ağasioğlu qeyd edir ki, «az etnoniminin as variantı da geniş yayılmışdır. Belə yayılma-

¹⁹ Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 300.

²⁰ Kırzioğlu M. F. Kars tarihi. c. I., İstanbul: Işıl Matbaası, 1953, s. 41.

²¹ Kırzioğlu M. F. Kars tarihi. c. I., İstanbul: Işıl Matbaası, 1953, s. 86.

²² Yenə orada, s. 38

²³ Qeybullayev Q. Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azər nəşr, 1992, s. 103

²⁴ Əsgərov N. Ə. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, s. 21

²⁵ Seyidov M. M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, s. 16.

nın səbəbi az//as boylarının vaxtilə qədim Azərbaycandan batı, quzey və doğu ölkələrə olan köçü ilə bağlıdır. Üç-dörd min ildir ki, bu boylar tarixi mənbələrdə xatırlanır. Qədim Azərbaycan əhalisinin az adlanan bir qisminin sonralar azər boyu kimi tanınması azların türklüyünə şübhə yeri qoymur»²⁶. Müəllifin fikrinə görə, orta əsr mənbələrində türkdilli az tayfalarının adı Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiya və Altaya qədər yayılmışdır, lakin daha qədim mənbələr az etnonimini Kiçik Asiyadan Azərbaycana qədər müşayiət edir.

Zənn edirik ki, Tumaslı kənd adı Tam+as+lı forması əsasında yaranmışdır. Burada Tam+as-«Aslar yurdu» mənasındadır, -lı topofor-mantı ada «As yurdundan olanlar» mənası verir.

Vərməziyar. B.Budaqov və Q.Qeybullayev İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında vaxtilə mövcud olan Vərməziyarla Naxçıvandakı Vərməziyarın mənşəcə eyni olduğunu qeyd edirlər. Vərməziyar kənd adının İran dillərində «qala», «möhkəmləndirilmiş kənd» mənalarını verən *var* sözündən və Məzyar şəxs adından yarandığını göstərilir²⁷.

Tədqiqatçılardan İ.Bayramov «var» sözünü türk mənşəli hesab edir, lakin ikinci tərəfi şəxs adı kimi qəbul etməyərək, onun ərəb mənşəli «məzar» sözündən ibarət olduğunu iddia edir.

Bizə belə gəlir ki, Vərməziyar oykoniminin tərkibində «məzrə// mərzə» sözü də iştirak edir. Məzrə ərəb mənşəli söz olmaqla «əkin yeri, tarla» deməkdir. Əkinliklərin, becərilən yerlərin məzrə adlandırıldığını F.Sümər də qeyd etmişdir²⁸. Məzrə və Mərzə komponentli oykonimlər çoxdur: Məzrə, Məzrəabbasgölü, Məzrəbayramxan, Məzrəbəzzad, Məzrə Varinli, Məzrə Qarauca və s. Belə hesab edirik ki, Vərməziyar oykonimi bir neçə sözün (*var*+ *məzrə*+*yar*) qovuşmasından əmələ gəlmişdir. Burada *var* - «kənd, yaşayış məntəqəsi», *məzrə* «tarla», «əkin yeri», *yar* - «vadi», (vadinin bir mənası da «sahə» deməkdir) mənalarına uyğun gəlsə, onda Vərməziyar oykoniminin mənasını «əkin sahəsindəki kənd» kimi izah etmək olar.

Dissertasiyanın «**Şərur düzü ətraf ərazi oykonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri**» adlanan II fəslinin ilk yarım fəslində Şərurun Axura, Bəhruz Kəngərli, Billəva, Bulaqbaşı, Şahbulaq, Danzik (Danyeri), Daşarx, Dərəkənd, Dizə, Gümüşlü, Günnüt, Havuş,

²⁶ Ağasıoğlu F. C. Azər xalqı. Bakı: Ağrıdağ, 2000, s. 12-13.

²⁷ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 171.

²⁸ Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 223.

Həmzəli, Xətai, Oğlanqala (Ulya-Noraşen), Oğuzkənd (Sovxoz), Tənənəm, Yayıçı kimi dağlıq və dağətəyi oykonimlərindən danışılır.

Axura. XIX əsrin sonlarında Naxçıvan şəhər məktəbinin inspektoru işləmiş K.A.Nikitin 1881-ci ildə yazdığı və Tiflisdə nəşr etdirdiyi «Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan uyezdi» adlı irihəcimli qeydlərində Ağrı dağında ki Arkurı kəndinin adını çəkir və onun «Ark-urı» olaraq «üzüm yetişdirilən yer» mənasını verdiyini göstərir²⁹. B.Budaqov və Q.Qeybullayev Axura sözünün qədim türk dillərində «arku» sözündən olub «dağlararası vadi», ya da «arqu» sözündən yaranaraq «dərələrlə şəxələnmiş dağ» mənasını verdiyini qeyd edirlər³⁰. Axura adının Orta Asiyada da olması³¹ bu adın, qədim türk tayfalarının adı ilə əlaqələndirilməsi fikrini gücləndirir.

Qaynaqlarda bir çox türk tayfa və boyları sırasında on türklərin də adı çəkilir, bir sıra yer adları həmin tayfalarla əlaqələndirilir. «On (un-hun) türklərin adı Urartu yazılarında Aruni (on ərlərin yeri), Atauni (on ərlərin atasının yeri), Axiuni (on ağ ərlərin yeri)... kimi verilmişdir. Mənbələrdə On as//Ason//Oner//Eron kimi qeyd edilən bu tayfa e.ə. minilliklərdə külli miqdarda uruq-turuqlardan ibarət olmuş, onları «Kara on as» və «Ak on as» (qıpçaqlar və oğuzlar) deyərək bir-birindən fərqləndirmişlər³². Axura sözünü «Ak on as»larla, yəni oğuzlarla əlaqələndirərsə, bu sözün belə bir fonetik inkişaf yolu keçdiyini ehtimal edə bilərik: Akon as-Akun as-Akuna-Akura-Axura. Deməli, türk dillərinə məxsus o-u (on-un), k-ğ/x (ak-ağ/ax), n-r səs əvəzlənmələri və səsdüşümü nəticəsində qeyd olunan söz Akura/Axura şəklinə düşmüşdür.

Qeyri-şəffaf toponimlərdən olan *Billəva* adının iki komponentdən törənməsi ehtimalı daha çoxdur. Adın ikinci komponenti olan *əva*, çox güman ki, *ava* sözünün cüzi fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. *Ava* danışq dilinə məxsus söz olmaqla, adətən, *oba* sözünün yerində işlənir (Mahmudava/ Mahmudoba-Şahbuz rayonu).

Billəva oykoniminin birinci komponentini «bilə» təşkil edir. Tədqiqatçılar bilə (pilə, bil) sözünün «çöl»³³, pila (bilə) sözünün türkcə

²⁹ Никитин К. А. Гор. Нахичевань и Нахичеванский уезд//СМОМПК, вып-2, Тифлис, 1882, с.110.

³⁰ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 117.

³¹ Novruzlu Ə. İ., Baxşəliyev V. B. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, s. 167.

³² Cəfərov C. İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı: Səda, 2005, s. 30-35.

³³ Məmmədov N.Q. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azərnəşr, 1993, s. 132.

«düzən», «açıq yer»³⁴ mənalarında olduğunu qeyd edirlər³⁵. İ. Bayramova görə, «bil» qədim türk dilində «nişan, əlamət» mənasında olan «belqü» sözündəndir. XIII-XIV əsrlərə aid bulqar yazılarında «belqü» sözü «qəbir daşı, qəbirüstü daş» mənasında işlənmişdir³⁶.

Fikrimizcə, Billova onomastik vahidinin mənası «oba yeri» deməkdir. Maldar el yaylaqdan döndükdən sonra onun yayladığı oba, adətən, «oba yeri», yaxud «yurd yeri» adlanır.

Danzik sözünün izahına ilk dəfə araşdırıcı M. Elli və akademik İ. Həbibbəyli cəhd etmişlər. Akademik İ. Həbibbəyli «Danzik kəndi qədim oğuz yurdudur. Bu kəndin Qarağac piri sahəsində Qara Qasımın qəbiristanlığı adlanan yerdə oğuz qəbirləri var idi» deməklə³⁷ Naxçıvan və ona qonşu olan ətraf ərazilərin çox qədimlərdən türk yurdu olması haqqında elmi konsepsiyaya tərəfdar olduğunu bildirir.

Bizim ərazilərimizdə öz izini qoyan qədim türklərdən biri də tanlardır. Tarixdən məlumdur ki, tan böyük bir sülalə idi və onların Şərqdə «Tan imperiyası» adlanan dövlətləri də olmuşdur³⁸. Qıpçaqların tərkibində Azərbaycana gələn tanlar bir çox toponimlərdə öz adlarını əbədiləşdirmişlər. Azərbaycandakı Tanğıt, Tanaşen, Danşor, Danaçı və s. məhz onların adı ilə bağlıdır. *Danzik* də həmin adlardan biridir.

M. Kaşğari Rum ölkəsi yanından Şərqə qədər uzanan türk boyları arasında Tanğutun da adını çəkir. O yazır: «Bu boyların hepsi Rum ülkesi yanından doğuya doğru şöylece uzanır, gider: Cigil, Toxsı, Yağma, Ugrak, Çaruk, Çomul, Uyğur, Tanğut, Xıtay»³⁹. R. Özdək də (M. Kaşğariyə əsaslanaraq) Rum ölkəsi yanından Şərqə doğru uzanan türk boylarından birinin Tanqut olduğunu göstərir⁴⁰.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, tanqut (tanlar) tayfası Naxçıvan ərazisində də məskunlaşmışdır və *Danzik* oykonimi həmin tayfanın adı ilə əlaqədardır.

³⁴ Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, s. 193.

³⁵ Qeybullayev Q. Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, s. 18.

³⁶ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, s. 168.

³⁷ Həbibbəyli İ., Əlizadə M. Kərim Həsənov (portret jizgiləri). Bakı: BDU, 1996, s. 10.

³⁸ Qumilyov L. N. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, s. 195-210.

³⁹ Kaşqarlı M. Divanü lüğat-it Türk tercümesi: 4 cilt, Ankara: Ankara Universitesi Basımevi, c. I, 1998, s. 28.

⁴⁰ Özdək R. Türkün qızıl kitabı. Bakı: Yazıçı, II k., 1997, s. 19.

Danzik onomastik vahidi iki hissədən ibarətdir: tan/dan və cik. Oykonimin birinci komponenti qeyd etdiyimiz türk tayfasının adını əks etdirirsə, ikinci komponenti əslində –cik şəkilçisindən ibarətdir. Dörd variantlı –cik (-cıq, -cuq, -cük) şəkilçisi tarixən kiçiltmə mənası bildirir. Əvvəlcə, Tancıq/Dancıq (yəni kiçik tan, tanların kiçik bir hissəsi) formasında olan həmin söz fonetik dəyişiklik nəticəsində Dancik, daha sonra isə s-z səsəvəzlənməsi sayəsində Danzik şəklinə düşmüşdür.

Dizə. Bu oykonim haqqında «Azərbaycan toponimlər lüğəti»ndə ətraflı məlumat verilmişdir. Orada yazılır: «Toponimin, eləcə də Baş Dizə, Kələntər Dizə, Qoşa Dizə, Kərimqulu Dizə, Oruc Dizə coğrafi adlarının əsasını təşkil edən dizə sözü Azərbaycan dilində vaxtilə işlənmiş qədim İran alımlarından olan eyni leksik vahidlə ifadə olunmuşdur. Sovet alimlərindən İ.M.Dyakonova görə, dizə (didə) sözü qədim İran dillərində «divar, hasar», E.A.Qrantovskiye görə, qədim fars dilindəki dida (diza), Avestadakı daeza sözləri «möhkəmləndirilmiş şəhər», «qala divarı» mənalarındadır»⁴¹.

Dizə oykoniminin Qazaxıstan ərazisində olması⁴² sözün mənşəyinə daha geniş yanaşma tələb edir. Məsələyə geniş çərçivədə yanaşıb Dizə adının qədim türk –monqol mənşəli «çay sahili», «çay kənarı» mənasında olan «dzixa» sözündən yaranmasını ehtimal etmək olar. Dizə adlı kəndlərin relyefi, yəni əksəriyyətinin çay kənarında yerləşməsi bu ehtimalı artırır.

Günnüt. Bu sözü ehtimal şəkildə «güney, gün çox düşən yer» kimi mənalandırmışlar⁴³.

Azərbaycanda (İsmayilli və Şəki rayonlarının ərazisində) Küngüt dağı, Aşağı Küngüt kəndi, Küngüt təpəsi, Küngüt dərəsi və s. oroqrafik obyektləri qeydə alınmışdır. Küngüt XIII əsrdə monqolların tərkibində Qabaq Asiyaya gəlmiş kingit tayfa adının yerli tələffüz formasıdır. Rəşidəddin suqait, uryat, tanğit, curyat, elciyin, sunit, qurqan, tatar, saray və s. türk tayfaları ilə yanaşı, kingit tayfasının da adını çəkmişdir. Keçmişdə uyğurlara məxsus

⁴¹ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s. 199.

⁴² Budaqov B. Ə. Azərbaycan toponimləri tədqiqinin problemləri/ Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: API, 1987, s. 104.

⁴³ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s. 331.

Küngüt şəhərinin, XIX əsrdə Cavad qəzasında mövcud olmuş Küngüt kəndinin adları da, şübhəsiz ki, bu etnonimlə əlaqədardır⁴⁴.

A.Axundov Şərur rayonunun Cəlilkənd inzibati ərazii bölgüsünə daxil olan Günnüt kəndinin adını Küngüt yer adının başqa deyiliş forması hesab edir⁴⁵ və beləliklə, oykonimin kingit etnonimindən yaranması fikrinə şərih çıxır. Rəşidəddinə əsaslanan Q.Qeybullayev də monqol və türk tayfaları arasında kingitin adını çəkir⁴⁶. Belə zənn edirik ki, kingit (küngüt), üngüt eyni boy adlarıdır. Günnüt adının bunlardan yaranması ehtimalı daha çoxdur.

Havuş. Kəndin adı Avuş şəklində yazılmış, lakin kütləvi halda Havuş adlanmışdır. Ona görə də 01 mart 2003-cü ildə qəbul edilmiş «Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu» ilə Axura kəndi inzibati ərazi dairəsi tərkibindəki Avuş kəndi Havuş kəndi adlandırılmışdır.

Havuş oykonimi «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə Havicə kəndi, «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndə isə Həvic kəndi adları ilə qeydə alınmışdır. *Həvic* sözü ərəb dilinə məxsus olub «yerkökü, kök» mənasındadır. Kəndin adı «ağuş», «ovuc» mənaları ilə də əlaqələndirilir. Doğrudur, yaşayış məskənlərinin relyef quruluşu, coğrafi mövqeyi ilə bağlı yaranan oykonimlərə təsadüf olunur, lakin «ağuş», «ovuc», «yerkökü», «dinc» və s. kimi mənalar Havuşun relyef və coğrafi mövqeyinə uyğun gəlmir.

Tədqiqatçı İ.Bayramov Havuş oykonimi ilə mənşəcə eyni olan Auş kənd adının izahında göstərir ki, toponim qədim avşar//afşar etnonimi əsasında əmələ gəlmişdir. Avşar etnonimi qədim qaynaqlarda aveş//auş formalarında da verilmişdir⁴⁷.

Havuş kənd adının avşar etnonimindən yaranması ehtimalı daha çox həqiqətə uyğundur.

Tənənəm. Şərurun dağlıq ərazisinə daxil olan bu yaşayış məskəni haqqında elmi-tədqiqat əsərlərində az məlumat vardır. Ə.Eyvazlı Tənənəm oykoniminin mənşəyinə belə izah verir: «Tənənəm kəndinin adı «Tan» sülaləsinin adındakı təyindən yaranmışdır. Sözün tərkibindəki komponentlərin hamısı türk söz və şəkilçisindən ibarətdir. Tan-an- tanlar, axırdakı –əm şəkilçisi şəxs anlamındadır. Beləliklə, sözün

⁴⁴ Əhmədov T. M. El – obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, s. 29.

⁴⁵ Axundov A. A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, s. 33.

⁴⁶ Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана. Баку: Елм, 1986, с. 59.

⁴⁷ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, s. 81.

ümumi mənası «tanlaram», yaxud «tanlardanam» məzmununu verir»⁴⁸. Lakin müəllif söylədiyi mülahizəyə şübhə ilə yanaşır: «Əlbəttə, söz öz qədimliyini min ildən çoxdur ki, yaşadır və ona görə də bu bizə o qədər də aydın görünür»⁴⁹.

F.Rzayev Tənənəm oykoniminin vergi dəftərindəki Tanağa, Tənə-ğə⁵⁰ yazılış formasına əsaslanaraq, sözün kökünün «tanğa» etnonim-tayfa adı olmaqla qədim türk dillərində «sırğa, tamğa» mənələrindən götürüldüyünü, oğuz möhürü, «damğası» mənasında tayfa adı bildirdiyini ehtimal edir, Tənənəmi adın təhrif forması sayır⁵¹.

«Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti»ndə Tənənəm kənd adı öz əksini tapmamışdır. Həmin mənbədə Tənənəm dağ adı qeyd olunmuş və bu barədə yazılmışdır: «Bəzi tədqiqatçılar oronimi mənbələrdə (V əsr) adı çəkilən Danequyn dağı ilə eyniləşdirirlər. Etimologiyası məlum deyil»⁵².

«Kəngərli elinin soy kitabı» əsərinin müəllifi İ.Kəngərli yazır ki, «kəngərli tayfalarının hər biri qollardan ibarət olmuşdur... Qarabağlar tayfası Turabxanlı, Çıqqalı, Ağasənli, Bəydili, Əli Mədətli və Tənənəm qollarına ayrılırdı»⁵³. Bu məlumat əsaslanıb, belə qənaətə gəlmək olar ki, Tənənəm kənd adı Kəngərli tayfasına daxil olan Tənənəm qolunun adı ilə bağlıdır.

Yaycı. Toponim özündə qədim türkmənşəli yaycı tayfasının adını yaşadır. Bu tayfa hələ qədimdən, əsasən, Naxçıvan və indiki Ermənistan ərazisində yaşamışdır. XIX əsrdə Cənubi Qafqazda 8 Yaycı kəndi olmuşdur. Qeyd edək ki, İğdır ərazisində də Yaycı kəndi vardır.

Əbülqazi Bahadır xanın məlumatından aydın olur ki, Yaycı etnonimi öz adını nəsil adı kimi şəxs adından almışdır⁵⁴.

V.V.Radlov və P.P.Potopova əsaslanan F.Rzayev qeyd edir ki, qədim türk şamanlarda-qamlarda irəlini görmək üçün icra olunan ayinlərdə

⁴⁸ Eyvazlı Ə. İ. Naxçıvan qədim türk torpağıdır. Bakı: Elm, 2006, s. 78-79.

⁴⁹ Yenə orada, s. 79.

⁵⁰ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, s.38, 168.

⁵¹ Rzayev F. H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan NPM, 2006, s. 150.

⁵² Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s. 464.

⁵³ Kəngərli İ. İ.Kəngərli elinin soy kitabı. Bakı: Nurlan, 2005, s. 179.

⁵⁴ Ebülqazi B. H. Türklerin soy kütüğü (Şecere-i tərakime). Tercüman, 1001. Temel Eser-33, s. 87-89.

yaydan müqəddəs bir əşya kimi istifadə olunurdu və bu işlə məşğul olanlara, yəni irəlini görənlərə, olacağı xəbər verənlərə «yaycı» deyirdilər.

Sözün etimologiyasına toxunan digər tədqiqatçılara görə, yaz vaxtı heyvanlarla yaylağa köçən yaylaqçı türklərə «yaycı» deyilmişdir. Anadolu türkmənlərindən yaylaqçı və çadır əhalisinə, bir yerdə durmadıqları üçün, qonub-köçən, yüyürən anlamında «yürük/yörük» deyilməkdədir. İğdırın Yaycı kənd adı da əvvəllər oymak adı daşımış (Yaycı oymağı), sonra bu oymaq oturaq şəkildə yaşadığı yerə də həmin oymağın adı verilmişdir. Hələ də bu kənddə yaylaçılıq mədəniyyəti canlı bir şəkildə mühafizə edilməkdədir⁵⁵.

N.Çetinkaya yazır ki, «yay/yaz kökləri eyni olub yürümə, açılma, genişlənmə, yayılma, bir yerdən başqa bir yerə getmə anlamları verir. Ox atmağa yarayan araç, çəkilincə genişlənib, açılıb, yayıldığından ona da «yay» deyilmişdir. Yası/yazı sözü də türkcədə düzənlik, ovalıq, yayılan yer anlamındadır»⁵⁶.

Beləliklə, aydın olur ki, göstərilən etimoloci mənaya uyğun olaraq formalaşan Yaycı oymağı sonralar etnonimə çevrilmiş və həmin oymakdan olanların məskunlaşdığı yerlər Yaycı adlandırılmışdır. Demək, Yaycı etnooykonimdir.

İkinci fəslin ikinci yarım fəsli « Kəngərli oykonimləri» adlanır.

Kəngərli Şərur rayonunun şimal-şərq və şərq səmtində böyük bir ərazinin adıdır. Bu ərazi öz adını qədim türk tayfası olan kəngərin adından almışdır.

Naxçıvan ərazisində kəngərlərlə bağlı etnonimlər çoxdur. Həmin etnonimlərdən biri *Qarabağlar* adlanır. Qara komponentli yer adları lap qədim zamanlardan türk məskənlərində geniş yayılmışdır. Qarabağlar da belə adlardandır. Bu ad eynilə Azərbaycan Respublikasının Daşkəsən, Göyçay və Xanlar rayonlarında da vardır. Bu toponim Qərbi Azərbaycan ərazisində də bir vaxtlar mövcud olmuşdur. Qarabağ mənşəli toponimlər Özbəkistan, Türkmənistan, Əfqanıstan, Şimali Qafqaz və Türkiyədə də qeydə alınmışdır.

Tədqiqatçıların çoxu bu adların bir mənbədən, yəni Qarabağ sözündən törəndiyini qeyd edirlər. Təsadüfi deyil ki, XVIII əsrin əvvəllərinə aid olan «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə indiki Kəngərli rayonundakı

⁵⁵ Çetinkaya N. İğdır tarixi (tarix, yer adları və bəzi oymaklar üzərinə). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996, s. 268

⁵⁶ Yenə orada.

Qarabağlar kənd və Naxçıvan əyalətinin bir nahiyəsi Qarabağ adlandırılmışdır⁵⁷. E.Çələbi də Qarabağların təsvirini verərkən onu Qarabağ adlandırır: «Bu Qarabağı da bu cür seyr və tamaşa etdikdən sonra qibləyə doğru gedib, Naxçıvan qalasına daxil olduq»⁵⁸.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu adın mənşəyi haqqında ədəbiyyatda müəyyən qədər izah və şərhlər vardır. Həmin izahlarda iki istiqamət özünü göstərir: 1.xalq etimologiyasına əsaslanan izah; 2.elmi izah.

Qarabağ toponiminin etimologiyasına toxunan R.Yüzbaşov burada qara üzüm yetişdirildiyindən və yaxud ölkədə guya qara yarpaqlı bağlar olduğundan ora Qarabağ deyildiyi haqqında fərziyyələrin olduğunu təsdiq edərək göstərir ki, «müəllifləri ən çox çaşdıran qara sözü olmuşdur... Qarabağ sözündəki «qara» sıx, qalın və çoxluq məfhumunu ifadə etdiyindən, Qarabağ şəhəri «sıx, qalın, çoxlu bağı olan şəhər» mənasını daşıyır»⁵⁹.

Qarabağlar adının mənasını izah edən A.Axundov eynilə onu «çoxlu bağı olan yer» kimi açıqlayır⁶⁰. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XVII əsrdə yaşamış məşhur türk səyyahı E.Çələbi də Qarabağların bağlı-bağatlı yaşayış məskəni olduğunu təsvir etmişdir⁶¹. Lakin bu, heç də adın yuxarıdakı mənə yozumuna («çoxlu bağı olan yer» ehtimalına) haqq qazandırmır. Ona görə ki, əvvələn, bu toponimlərin yayılma arealı çox genişdir və belə əlamət bəri başdan deyək ki, yalnız etnotoponimlərə aiddir. İkincisi, Qarabağlar adlı yaşayış məskənlərinin hamısına «çoxlu bağı olan yer» mənasını şamil etmək özünü doğrultmur. Üçüncüsü, digər tədqiqatçılar həmin fikri heç də təsdiq etmirlər.

Qarabağ adının mənasını M.Seyidov «güclü, böyük soybirləşməsi, xalqın başçısı»⁶², Ə.Fərzəli «böyük, müqəddəs bağ»⁶³; Qarabağları isə

⁵⁷ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, s. 144.

⁵⁸ Çələbi E. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Bakı: Azərneşr, 1997, s. 11.

⁵⁹ Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı: Maarif, 1972, s. 62-63.

⁶⁰ Axundov A. A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, s. 49.

⁶¹ Çələbi E. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Bakı: Azərneşr, 1997, s. 10-11.

⁶² Seyidov M. M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, s. 37.

⁶³ Fərzəli Ə. Ə. Dədə Qorqud yurdu. Bakı: Azərneşr, 1989, s. 43.

A.Bağirov «kəngərlilərin güclü, qüdrətli bir hissəsi»⁶⁴ kimi izah etmişdir.

Toponimlərin yaranmasında etnosların rolu danılmazdır. Ona görə də Qarabağlar (həmçinin Qarabağ) yer adına etnotoponim kimi yanaşmaq ən düzgün yoldur. «Qarabağlar kəndinin adı eramızın əvvəllərində hun tayfaları tərkibində Zaqafqaziyaya gəlmiş türkdilli (oxu: türk - A.İ.) kəngərlər-peçeneqlərin qarabağlar tayfasının adı ilə bağlıdır»⁶⁵. Kəngər tayfa birləşməsinin XIX əsrin əvvəllərində aşağıdakı qollarının adları məlumdur: Yurdçu, Qızıllı, Sarvanlar, Xalxallı, Pirhəsənli, Salağa, Ağabəyli, Qarabağlar, Caqatay, Qaraxan, Hacılar, Cəmşidli, Bilici, Qızılqışlaq, Qurtlar, Qaradolaq, Şabanlı, Kəlfir, Ərəfsəli, Qara Kövsərli, Pənahlı, Əlixanlı, Sofulu, Bəydili, Əli Əkbərli, Didəvarlı, Bolqarlı, Əliyanlı, Ziyadlı və Bərgüşadlı⁶⁶. V.Qriqoryevin 1833-cü ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilmiş «Statistiçeskoe opisanie Naxiçevanskoy provinsii» əsərində həmin tayfaların adı cüzi dəyişikliklərlə verilmişdir. Bu mənbələrdə Qarabağlar ayrıca qol olaraq göstərilmişdir. Həmin qolun izləri toponimlərdə qalmaqdadır. Əlbəttə ki, Qarabağlar da onlardan biridir.

Qarabağlar adı iki müxtəlif mənaya malik olan «qara» və «bağ» sözlərindən, bir də onlara qoşulan –lar kəmiyyət şəkilçsinindən ibarətdir. «Qara» sözü çox müxtəlif semantik mənaya malikdir və T.Əhmədovun təbirincə desək, külli miqdarda oronim, oykonim və hidronimlərin bu və ya digər komponenti (əsasən birinci komponenti) yerində işlənən qara sözünün mənalarını dəqiq müəyyənləşdirmək çətinidir⁶⁷. Ona görə də əvvəlcə «bağ» sözünün (komponentinin) mənasını aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Qədim türk dillərində «soy», «tayfa», «el» mənasında işlənən *bak* sözü olmuşdur. *Bak* sözü həm də «bəy», «el başçısı» anlamını bildirmişdir⁶⁸.

⁶⁴ Bağirov A. N. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2002, s. 47.

⁶⁵ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s. 125.

⁶⁶ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 454 s. 91-92.

⁶⁷ Əhmədov T. M. El – obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, s. 41.

⁶⁸ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 41.

Mənbələrdə peçeneqlərin bir tayfasının Qarabay adlandığı qeyd olunur⁶⁹. Bəlli olduğu kimi, tayfa, tirə və qollar, demək olar ki, öz başçılarından adı ilə, yəni şəxs adları ilə adlanırdı. M.Kaşğari 22 oğuz boyu haqqında məlumat verdikdən sonra qeyd edir ki, bu saydığım bölüklər kökdür. Bu kökdən bir çox oymaqlar çıxmışdır. Bu bölüklərin adları onları qurmuş olan əski dədələrinin adlarından alınmışdır⁷⁰.

Bizcə, kəngər-peçeneqlərin tərkibində tayfa başçılarından birinin adı Qarabay, yəni Qarabəy olmuşdur ki, həmin Qarabay tayfası öz adını, qeyd edildiyi kimi, öz başçılarından adından götürmüşdür. Demək, Qarabağ və onun əsasında yaranan adların mənşəyində Qarabay//Qarabak sözü durur. Qara sözünü də «böyük» mənasında götürsək, Qarabay «böyük bəy» anlamını verir. Onu da qeyd edək ki, qara sözü şəxs adlarında, ləqəblərdə geniş şəkildə işlənmişdir.

Digər tərəfdən, türkoloqlar müəyyən etmişlər ki, qədim peçeneqlərin dilindəki «y» səsi başqa türk dillərində «q» səsini əvəz edirdi. Ona görə də Qarabay etnoniminin sonradan Qarabağ kimi səslənməsi təəccüb doğurmamalıdır⁷¹.

Tarixdə şəxs adından törəyən tayfa və tirə adları çox olmuşdur. Məsələn, R.Özdək Qaraxan soyu və Qaraxanlılar xanlığı ilə əlaqədar verdiyi məlumatda göstərir ki, Qaraxanlı adı Qarluq başçısı Qaraxandan gəlir⁷².

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qarabağlar adı Kəngərlərin içərisində geniş yayılan və öz adını tayfa başçısının adından götürən Qarabaqlar etnonimi ilə bağlıdır.

Xok oykoniminin mənşəyinə dair ilk fikir İ.Şopenə aiddir. İ.Şopen eramızdan əvvəl Midiya çarı Astiaqın buraya midiyalıları köçürdüyünü qeyd etdikdən sonra adın mənşəyini İran dilləri ilə əlaqələndirmişdir. Onun fikrinə görə, *xok*//*xuk* İran dillərində «vəhşi donuz» mənasındadır⁷³.

⁶⁹ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Naftapress, 2004, s. 81.

⁷⁰ Kaşqarlı M. Divanü lüğat-it Türk tercümesi: 4 cilt, Ankara: Ankara Universitesi Basımevi, c., I, 1998, s. 58-59.

⁷¹ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Naftapress, 2004, s. 81.

⁷² Özdək R. Türkün qızıl kitabı. Bakı: Yazıçı, II k., 1997, s. 6.

⁷³ Шопен И. Н. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб.: В Типографии Императорской Академии Наукъ, 1852, с. 330.

İ.Şopenin fikri bəzi mənbələrdə təkrar olunca da, belə izahın doğruluğuna şübhə həmişə özünü göstərmişdir.

T.Əhmədov yazır ki, «bu coğrafi ad vaxtilə Azərbaycan dilində işlənmiş və müasir qohum dillərin bir çoxunda indiyə kimi mühafizə olunmuş xak/kak coğrafi nomenindən törəmişdir. E.M.Murzayev bu sözdən danışarkən onun türkmən dilində «yağış və qar sularının yığıldığı çala»; qırğız dilində «dərnlk, yağış sularının yığıldığı çuxur, çökəklikdə bataqlıq», altay dillərində «quru, bərk torpaq, quru torpaq»; qazax dilində «kiçik, düz, gölməçə»; xalxa-monqol dillərində «duzlaq, quruyan duzlu bataqlıq, duzlu torpaq» və s. mənalarda işləndiyini qeyd edir.⁷⁴

Əsasən tarixi onomalogiya ilə məşğul olan tədqiqatçı F.Rzayev (M.Cəfərli ilə birlikdə) Xok oykoniminin tarixinə və etimologiyasına ayrıca məqalə həsr etmişdir. Müəlliflərin fikrinə görə, «Xok yaşayış məntəqəsinin adı Qarqar etnosları tərəfindən yaradılmış, zaman keçdikcə «ər» komponenti itmiş və Xok formasına düşmüşdür. Korq/korqa türk dillərində (altaylarda, talarlarda və s.) «daşlıq», «daş yığını», bəzən isə «meşə-bataqlıq» mənalarını verir»⁷⁵.

İrəvan əyalətinin Maku nahiyəsindəki Xök kəndi də 12 aprel 1728-ci ildə tərtib olunmuş vergi dəftərində qeydə alınmışdır⁷⁶. Digər tərəfdən Naxçıvan qəzasının Qarabağ nahiyəsindəki Xök kəndinin həm də Əhmədağa Dizəsi adı ilə tanınması haqqında məlumatlar rast gəlirik⁷⁷. Bu nəticəyə gəlmək olar ki, Kəngərli rayonundakı indiki Xok// Xök kəndi vaxtilə Əhmədağa adlı adamın rəhbərliyi ilə Makudan gəlmiş bir qrup adamın – həmsərilərin məskunlaşması ilə əlaqədar yaranmışdır. Əhali əvvəlki yaşayış yerinin adını burada da yaşatmışdır.

Qabıllı. Oykonimin kəngərli taffyasının qabıllı qolunun adı ilə bağlılığı güman olunur⁷⁸. Bu fikrə B.Budaqov və Q.Qeybullayevdə də

⁷⁴ Əhmədov T. M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: BDU, 1991, s. 267-268.

⁷⁵ Cəfərli M. A. Rzayev F. H. Xok məntəqə adı qədim bir tarix danışa bilər. «Yeni Azərbaycan» qəz., Bakı, 2005, 5 aprel.

⁷⁶ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, s. 41.

⁷⁷ Yenə orada, s. 166.

⁷⁸ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s.111.

rast gəlirik: «Qabıllı qabullu tayfasının adı ilə adlanmışdır»⁷⁹.

Yurtçu. Oykonim yurd+çu formulu əsasında formalaşmışdır.

Məlum olduğu kimi, İ.Şopen Kəngər tayfa birləşməsinin qolları içərisində Yurdçunun da adını qeyd etmişdir⁸⁰. Yurdçu tayfasının kəngərlərin əsas qollarından biri olması haqqında məlumata V.Q.Qriqor-yevin əsərində də rast gəlirik⁸¹. Bəs yurdçu tirəsinin adı necə formalaşmışdır? Bu sualın cavabını qədim dövrlərdən bəhs edən əsərlərdə tapmaq olar. Monqol-tatarların yürüşlərini bədii şəkildə əks etdirən V.Yanın əsərlərində «yurdçu» haqqında qiymətli məlumat əldə etmək mümkündür. V.Yanın məlumatlarından aydın olur ki, monqol-tatar yürüşləri zamanı köç üçün yer seçib adamlar arasında bölüşdürən şəxs yurdçu adlanmışdır⁸². Buradan aydın olur ki, Yurdçu müəyyən vəzifə daşıyan adamlara verilən vəzifə adıdır. Belə bir vəzifə haqqında Rəşidəddin də məlumat vermişdir: «Qara Sülük adamların susuz qaldığını atasına xəbər elədi, Yuşi Xoca dedi: «Bir neçə inəyi bir-birinə bağlayıb susuzluqdan yıxılana qədər qovun, sonra həmin inəkləri açıb buraxın, inəklər dırnaqları ilə haranı eşsələr, bilin ki, orada su var». Qara Sülük bunu sınağı, oradan su çıxdı, adamlar yangılarını söndürdülər. Bunu görən Oğuz, Qara Sülüyə çoxlu hədiyyələr verdi və onu bütün ulusun yurtçusu təyin etdi»⁸³.

Beləliklə, düşünmək olar ki, Yurdçu etnonimi yuxarıda göstərilən yurdçuların nəslindən olanlara verilən addır. Onlar monqol-tatar yürüşləri zamanı gəlib bu ərazilərdə məskunlaşanların bir qolunu təşkil etmiş və yaşayış yerini öz adları ilə Yurdçu adlandırmışlar.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəslə **Səderək oykonimləri haqqındadır.**

Səderək antropooykonimdir. Yəni «Kitabi-Dədə Qorqud» eposundakı Səgrək (Saqaraq) şəxs adı əsasında formalaşmışdır. Səgərək (Saqaraq) şəxs adında isə *sak* etnonimi ifadə olunmuşdur.

⁷⁹ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Naftapress, 2004, s. 78.

⁸⁰ Шопен И. Н. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб.: В Типографии Императорской Академии Наукъ, 1852, с.537.

⁸¹ Григорев В. Г. Статическое описание Нахичеванской провинции. СПб.: 1883, с.32.

⁸² Yan V. Q. Sonuncu dənizə doğru. Bakı: Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı, 1962, s. 75.

⁸³ Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı PB, 1992, s. 16.

Sədərək kəndi «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə «Sədərəkxan qışlağı məzrəsi», «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndə «Sədərək qışlağı məzrəsi» adı altında qeydə alınmışdır. «Sədərəkxan» adı oykonimin antroponim səciyyəli olduğunu göstərir. Digər tərəfdən Sürməli nahiyəsində Əyrək adlı kəndin olması faktı da «Kitabi-Dədə Qorqud» qəhrəmanlarının adından xəbər verir və Sədərək oykoniminin Səgrək şəxs adından yaranması ehtimalını doğruldur.

Kərki. «Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti»ndə Kərki oykonimi haqqında aşağıdakı məlumat verilmişdir: «Oykonim türk dilli ersarı tayfasının kərki qolunun adı ilə bağlıdır. Mənbələrdən məlumdur ki, XIX əsrin əvvəllərində qazaxlı tayfasının kərkibaşlı adlı tirəsi olmuşdur. Kərkilər qıpçaq mənşəlidir. Mənbələrdə kərki tayfalarının Azərbaycana erkən orta əsrlərdə qıpçaqların tərkibində gəlməsi göstərilir. Türkiyə, Özbəkistan ərazisində də kərki tayfaları qeydə alınmışdır. Türkmənistanda Kərki rayonu, Kərki şəhəri, Kərki qəsəbəsi və Kərkidağ toponimləri mövcuddur»⁸⁴. Qazaxlı tayfasının bir qolunun kərkibaşlı adlandığını Q.Qeybullayev də göstərmişdir⁸⁵.

Bizcə, Kərki etnonimi qədim türk sözləri olan «kerik // kərik» və «il//el» sözlərinin qovuşmasından yaranmışdır. M.Kaşğari kerik// kərik sözünün «geniş», «böyük» mənalarında olduğunu göstərmişdir⁸⁶. Bu qənatə gəlmək olar ki, eyni adlı etnonimdən yaranmış Kərki oykonimi «böyük el» deməkdir.

Dəmirçi. Oykonimin sənət, peşə məşğuliyyəti ilə əlaqədar təşəkkül tapan etnonimdən yaranması şübhə doğurmur. Bu etnonimin müxtəlif tayfa birlikləri (şahsevənlər, qazaxlar, dulqədirlilər) içərisində qeydə alınması da təbiidir. Çünki bu peşə müxtəlif yerlərdə təşəkkül tapdığından «dəmirçi» leksik vahidi də geniş yayılmış, ümumilikdə bir neçə eyniadlı nəsil adı, yəni etnonim kimi formalaşmış və nəticədə həmin nəslin məskunlaşdığı yerlərdə bu ad öz izini saxlamışdır.

Maxta. Şərti olaraq Sədərək ərazi toponimiyasına daxil etdiyimiz bu oykonim haqqında tədqiqatçıların müxtəlif fikirlərinə rast gəlirik. Bəzi tədqiqatçılara görə, toponim *mahdeh* sözünün təhrif olunmuş şəklidir. Digərləri kəndin adını fars dilindəki *mah* (qala, düşərgə) və *deh*

⁸⁴ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s. 290-291

⁸⁵ Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с.72

⁸⁶ Kaşqarlı M. Divanü lüğat-it Türk tercümesi: 4 cilt, Ankara: Ankara Universitesi Basım-evi, c.IV., 1999, s. 303.

(kənd) sözləri ilə bağlayıb, onu «qala kəndi», yaxud «düşərgə-qədim yaşayış yerində yaranmış kənd» kimi yozurlar. Toponimi qədim Midiya tayfası olan maday (matay) etnonimi ilə bağlayanlar da var⁸⁷. Bir sox tədqiqatçıları İrəvan əyalətinin Karbi nahiyyəsindəki Maqda (sonrakı mənbələrdə Maqta, Makta kimi qeyd olunur) kənd adının Naxçıvanda kənd Maxta kənd adı ilə eyni mənşəli olduğunu qeyd edir⁸⁸ və bu toponimin *muq* etnoniminin fars dilində işlənən forması olan maq etnonimi və –da topoformantı əsasında əmələ gəldiyini göstərirlər⁸⁹. Bu məsələni vaxtilə Ə.Dəmirçizadə daha anlaşıqlı şəkildə izah etmişdir. O yazırdı ki, qədim mənbələrdə «Midiya» sözü əsasən «Mada» şəklində yazılmışdır. Q.Qeybullayev Maday etnoniminin türk mənşəli olduğunu, böyük bir tayfanın, tayfa ittifaqının, e. ə. 673-cü ildən dövlətin və ölkənin adını bildirdiyini və beləliklə, həm etnonim, həm də etnotoponim olduğunu göstərir. Q.Qeybullayev Maday etnik adını daşıyanların türkmənşəli olması fikrini təsdiqləyən faktlardan biri kimi indiyədək Qazaxıstanda Matay, Atalıq-Matay, Kapçaqay-Matay, Göncə-Matay, Tuvada hələ XIII əsrdə Madı (türk dillərində a-ı əvəzlənməsi səciyyəvi haldır), Madı-qoşun və Mat, Sibirdə və Altayda Maadı, Madar və Maxtar tayfalarının mövcud olmasını əsas götürür. Q.Qeybullayev yazır ki, Elamlılar Madaya Maktape deyirdilər. Bu adın sonu Elam dilində cəm bildirən «-pe» şəkilçisindən ibarət olduğuna görə, kök «Makta»dır⁹⁰.

Maktape, yaxud Maqtape mənşəli olan manq (maq) etnonimindən və türkcə «tay» sözündən ibarətdir. Bir sıra leksikoqrafik mənbələrə söykənən A.Rəhimov sübut edir ki, mağ//maq//moq//muğ sözü türk-monqol dillərində ilan, əjdaha deməkdir. Gəlmə iranlıların yerli midiyalılara verdiyi mar adı məhz türk-monqol mənşəli mağ (ilan, əjdaha) sözünün hind-Avropa dillərinə hərfi tərcüməsidir⁹¹.

⁸⁷ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s.347.

⁸⁸ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s.330.

⁸⁹ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, s.450.

⁹⁰ Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, s.87.88.

⁹¹ Rəhimov A. R. «Midiya» və «Mağ» sözlərinin mənşəyinə dair/ Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı: Elm, 1983, s.156.

Deyilənlərdən gəldiyimiz nəticə bundan ibarətdir ki, Maxta oykonimi «maq yeri», yəni «maqların yurdu, yaşayış yeri» mənasındadır.

Qarağac. Azərbaycan toponimiyasında «ağac» apelyativinin iştirakı ilə yaranan toponimlərə çox təsadüf olunur. Bəzi toponimlərdə (məsələn, Altıağac toponimində) «ağac»- ölçü vahidi anlayışını bildirir. Ağac apelyativi türk dillərində eyni zamanda tayfa adını bildirmişdir. Məsələn, 1590-cı ildən İrəvanın Qarni nahiyəsində mövcud olan Ağacəri kənd adı səlcuq oğuzlarının Ağacəri tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Bu kənd adı Tovuz rayonundakı Ağacəridağ oronimi ilə mənşəcə eynidir.

Səderək ərazisindəki Qarağac oykoniminin adını yerli sakinlər burada vaxtilə çoxlu qaraağacın olması ilə izah edirlər. Bizcə, oykonim qıpçaqların tərkibindəki Kara-Ağac etnoniminin adını özündə yaşadır.

Dissertasiyanın «Şərur oykonimlərinin yaranma yolları» adlanan üçüncü fəslə dörd yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsildə Arazboyu oykonimlərin yaranma yollarından danışılır.

«Toponimikanın əsasları» dərslində göstərilir ki, toponimlər morfoloji (formant yolla, şəkilçilər vasitəsilə) və sintaktik üsulla yaranır. Bu baxımdan toponimlər üç qrupa bölünə bilər:

1. Sadə, yaxud təmiz tərkibli toponimlər.
2. Düzəltmə tərkibli toponimlər. Bunlar, əsasən, sadə toponimlərə əlavə olunmuş formantlar və şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlmiş yer adlarıdır.
3. Mürəkkəb, yaxud müxtəlif söz birləşmələrindən yaranmış toponimlər. Belə toponimlərin yaranmasında coğrafi terminlər də iştirak edir⁹².

Professor T.Əhmədovun toponimlərin bölgüsünə dair mövqeyi isə başqadır. Onun fikrincə, «Azərbaycan dilində sözlər leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla yarandığı halda, oykonimlərin (eləcə də oronim və hidronimlərin) əmələ gəlməsində bu üsullardan yalnız birindən – sintaktik üsuldan istifadə edilir. Faktlar göstərir ki, Azərbaycan toponimlər sistemində bu dildə işlənən leksem və morfemlərin köməyi ilə düzələn sadə və düzəltmə oykonimlərə təsadüf olunmur»⁹³. T.Əhmədov bu mülahizəni irəli sürərkən E.M. Murzayevin «Elə bir ölkə və dil yoxdur ki, orada toponimlər coğrafi terminlərsiz yaransın» tezisini əsas

⁹² Yusifov Y. B., Kərimov S. K. Toponimikanın əsasları, Bakı: Maarif, 1987, s. 51-52.

⁹³ Əhmədov T. M. El – obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, s. 91.

götürür. Əlbəttə, belə yanaşdıqda mülahizə düzgün görünür. Lakin oykonimlərdə adın əsasını təşkil edən I komponentin grammatik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Yəni adın özəyini təşkil edən I komponentin (coğrafi nomensiz) linqvistik təhlili verilməli, grammatik quruluşu diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Çünki həmin sözlərdəki müxtəlif formant və şəkilçiləri inkar etmək olmaz. Ona görə də «Toponimikanın əsasları»nda verilən bölgü bu baxımdan daha dəqiqdir.

Bizcə, onomastik vahidlərin, o cümlədən oykonimlərin quruluşca bölgüsünü aşağıdakı kimi götürsək, daha düzgün olar: 1. İlkin oykonimlər. 2. Törəmə oykonimlər: a) sadə törəmə oykonimlər; b) mürəkkəb törəmə oykonimlər.

İlkin oykonimlər sadə quruluşa malik olan sözlərdən ibarətdir. Bunlarda heç bir törəmə ünsürlər - grammatik morphem (leksik şəkilçilər) və digər formantlar iştirak etmir. Bu xüsusiyyətləri özündə əks etdirən oykonimlərə Xələc və Diyadin adları daxildir.

Alışar oykonimi də hazırda ilkin oykonimdir. Mənşəcə mürəkkəb törəmə olan bu söz «afşar» və «el» tərkiblərindən - iki müstəqil sözdən yaransa da, müasir oykonimiya baxımından sadədir. Şərur rayonunun Arazboyu oykonimlərinin bir hissəsi sadə yolla törəyən oykonimlər, digər hissəsi isə mürəkkəb yolla törəyən oykonimlərdir. Sadə yolla törəyən oykonimlərə Qortçulu, Muğanlı, Babəki daxildir. Qortçulu sözü Qort/ Qurd sözünə - çu və -lu şəkilçisi artırılmaqla yaranmışdır. Tayfa mənsubluğunu bildirən -li leksik şəkilçisi Muğanlı sözünün formalaşmasında da iştirak etmişdir. Babək şəxs adına -i leksik şəkilçisinin artırılması yolu ilə Babəki oykonimi yaranmışdır. -vi şəkilçisi grammatika kitablarımızda isim düzəldən şəkilçi kimi də şərh olunur. Əgər Babək yer adı olsaydı, onda Babəki ləqəb, təxəllüs bildirərdi. Lakin Babək şəxs adı olduğundan ona artırılan - i şəkilçisi burada Babək tərəfdarları anlamını ifadə edir və kənd Babəkilərin yaşayış yeri mənasını bildirir.

Təzəkənd, Qaraburc və Ərəbyengicə mürəkkəb törəmə yolla əmələ gələn adlardır. Sintaktik yolla yaranan həmin adlardan Təzəkənd ilə Qaraburc oykonimlərinin birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isə isimdən ibarətdir. Ərəbyengicə oykonimi etnonim bildirən «ərəb» isminə - cə şəkilçili «yengicə» sifətinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. «Yeni» sözünün qədim forması olan «yengi» həmin oykonimin adında qorunmuşdur.

Kərimbəyli və Qarahəsənli kəndlərinin adları da mürəkkəb törəmə yolu ilə yaranmışdır. Kərimbəyli Kərim şəxs adı ilə bəy titulu

birləşməindən yaranan və -li şəkilçisinin əlavəsi ilə nəsil adını bildirən patronim oykonimdir.

Eynilə Qarahəsənli oykonimi də Qara ləqəbi ilə Həsən antroponimi və – li leksik şəkilçisi vasitəsilə nəsil adını bildirən patronim oykonimdir.

«3.2. Şərrur düzü oykonimlərinin yaranma yolları» yarımfaslında qeyd olunur ki, yaranma yollarına görə Şərrur düzü oykonimlərinə dair aşağıdakı təsnifatı aparmaq mümkündür: 1. Mürəkkəb törəmə yolla (sintaktik üsulla) yaranan oykonimlər. 2. Sadə törəmə yolla (morfoloji yolla) yaranan oykonimlər.

Mürəkkəb törəmə yolla (sintaktik üsulla) yaranan oykonimləri də müxtəlif komponentlərin iştirakı nəzərə alınmaqla qruplaşdırmaq olar:

a) «Kənd» komponentinin iştirakı ilə yaranan oykonimlər.

Şərrur düzüə daxil olan bir neçə oykonimin tərkibində «kənd» sözü vardır. Belə oykonimlərə Cəlilkənd, Kürkənd, Mahmudkənd adları nümunə ola bilər. Bu oykonimlər nomenklatur terminlə Cəlilkənd kəndi, Kürkənd kəndi, Mahmudkənd kəndi kimi işlənərək tam toponimik ad forması yaradır. Lakin burada coğrafi obyekt istisnasız kənd yaşayış məskəninə aid olduğu üçün nomenklatur termin olmadan oykonimin tərkibindəki «kənd» sözü kənd yaşayış yerinə aidlik mənasını verir. Ona görə də məlum Qanunla («Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu») həmin oykonimlərə əlavə olunan «kəndi» nomenklatur termini yaşayış məskənlərinin adından çıxarılmışdır. Əgər həmin kəndlərin hansısa biri qəsəbə, şəhər statusu alarsa, onda hökmən nomenklatur termin bərpa oluna bilər. Məsələn, Mahmudkənd qəsəbəsi (şəhəri) və s. Göstərilən oykonimlər grammatik cəhətdən mürəkkəb sözə uyğundur. Bu da o deməkdir ki, oykonimlərin birinci komponenti, yəni nomenklatur terminsiz hissəsi söz kimi quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər. Bu terminlər isə leksikologiyada (həmçinin onomalogiyada) ilkin və törəmə (sadə törəmə, mürəkkəb törəmə) terminlərə uyğundur.

Mürəkkəb sözlər, əsasən, iki sözün birləşməindən əmələ gəlsə də, onlar bir leksik vahid hesab olunur. Məsələn, Mahmudkənd bir, Mahmudkənd kəndi iki leksik vahiddən ibarətdir. Mahmudkənd kəndi forması söz birləşməsidir (II növ ismi birləşmə), komponentlərin hər birinin müstəqil vurğusu vardır. Mahmudkənd isə mürəkkəb yolla törəyən sözdür, yəni mürəkkəb sözdür və bir vurğuya tabedir. Beləliklə, grammatik

əlamətinə görə «kənd», həmçinin «abad» tərkibli oykonimlər I növ ismi birləşmə əsasında formalaşan mürəkkəb sözlərdir.

b) «Abad» komponentli oykonimlər.

Azərbaycan toponomiyasında fars mənşəli «abad» formantı «kənd» sözünün sinonimi kimi işlənir. Adətən, antroponimlərə əlavə olunan və kəndin kimə aid olduğunu bildirən «abad» topoformantı Salahabad oykonimində diqqəti cəlb edir. «Abad» sözü əlavə olunduğu adla birlikdə I növ ismi söz birləşmə («isim+isim») formasına uyğun olsa da, bitişik yazılan mürəkkəb sözdür, daha doğrusu, mürəkkəb törəmə yolla yaranan leksik vahiddir.

c) «Qışlaq» komponentli oykonimlər.

Nəzərdən keçirdiyimiz Şərur düzü yaşayış məskənlərindən birinin tərkibində «qışlaq» sözü işlənmişdir: Qışlaqabbas. Mürəkkəb törəmə yolla (sintaktik yolla) əmələ gələn bu adın formalaşmasında iştirak edən sözlər arasında yanaşma sintaktik əlaqəsi vardır. Bu əlaqə nəticəsində I növ ismi birləşmə yaranmışdır. İsmi birləşmənin komponentləri «isim+isim» («kök+kök») tipinə uyğundur. Komponentlərin hər biri öz müstəqil vurğusunu saxlamışdır.

ç) Şəxs adlarından (antroponimlərdən) yaranan oykonimlər.

Belə adları iki qrupa bölmək olar:

1) İki şəxs adının birləşməsindən yaranan oykonim.

Nəzərdən keçirdiyimiz adlar içərisində bu cür əlamətə malik olan bir oykonim vardır: Məmmədsabir kəndi. Bu, sırf antroponim səciyyəli oykonimlər qrupuna daxil olan bir addır. Oykonim Məmmədsabir antroponiminə «kənd» nomenklatur termini artırılmaqla yaranmışdır. Məmmədsabir adı yanaşma əlaqəsi əsasında yaranan mürəkkəb söz kimi (mürəkkəb yolla törəyən söz kimi) götürülməklə oykonimin birinci komponentini təşkil edir, ikinci komponent mənsubiyyət şəkilçili «kəndi» sözüdür. «İsim+isim» tipinə uyğun olan tərəflər idarə əlaqəsi ilə birləşərək ikinci növ ismi söz birləşməsi yaratmışdır.

2) Etnonim və şəxs adları əsasında yaranan oykonimlər.

Şərur düzünün toponimləri sırasına daxil olan Muğancıq-Mehrab və Muğancıq-Müslüm kənd adları belə oykonimlərdəndir. Burada «Mehrab» və «Müslüm» yaşayış yerinin əsasını qoyan şəxslərin adlarıdır.

Muğancıq sözündə iki morfoloji əlamət vardır: -an və -cıq. «Muğ» etnoniminə əlavə edilən -an həm kəmiyyət şəkilçisi məqamında işlənir, həm də «yer, məskən» anlayışını ifadə edir. Muğancıq sözündəki -cıq kiçiltmə mənasını bildirən şəkilçidir.

Sadə törəmə yolla (morfoloji yolla) yaranan oykonimlərdə müxtəlif şəkilçilər iştirak edir:

a) –lı⁴ şəkilçili oykonimlər.

Şərur düzünə daxil olan oykonimlərdən bir neçəsi həmin şəkilçi vasitəsilə yaranmışdır: Ələkli, Tumaslı, Sərxanlı, Çəmənli.

–lı⁴ şəkilçisi: 1) əvvəlcədən mövcud olan tayfa adına artırılaraq, həmin tayfaya mənsubluq mənası daşıyan oykonim yaradır; 2) antroponimlərə –şəxs adlarına, ləqəblərə, ayamalara artırılaraq oykonim əmələ gətirir; 3) sənət, peşə, məşğuliyyət, dini mənsəb bildirən sözlərdən oykonim yaradır.

Ələkli oykonimi ələkçilik peşəsi ilə tanınan nəsil, tirə adından yaranan patronomik oykonimdir. Burada –li şəkilçisi –çi şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış etmişdir.

Tumaslı oykonimində –lı şəkilçisi «tumas» etnoniminə artırılaraq yaşayış məskəninin tumas tayfasına məxsusluğunu bildirir; etnooykonimdir. Daha doğrusu, burada –lı formantı kənd adına artırılaraq «Aslar yurdundan olanlar» mənasını formalaşdırmışdır.

Sərxanlı oykonimində –lı şəkilçisi antroponimə (şəxs adına) artırılaraq Sərxan şəxs adından həmin adamın törəmələrini ifadə edən nəsil adını formalaşdırmışdır. Kəndin adı patronomik oykonimlərə aiddir.

b) –lıq⁴ şəkilçili oykonimlər.

Dilçi alimlər belə hesab edirlər ki, oykonimlərin tərkibindəki –lıq⁴ şəkilçisi –lı⁴ şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış edir. Bu da tədqiqatçıların «–lı, –li, –lu, –lü şəkilçisi mənşə etibarilə –lıq, –lik, –luq, –lük şəkilçisindən törəmişdir» fikrini əsaslandırmağa imkan verir⁹⁴. A.Qurbanov yazır ki, «həmin şəkilçi (–lıq⁴ şəkilçisi –A. İ.) ancaq toponimlərin tərkibində işlənir, onlara başqa xüsusi adlar qrupunun tərkibində təsadüf edilmir.⁹⁵

Aralıq oykonimində iştirak edən –lıq şəkilçisi bir topoformant kimi, yaşayış obyektinin yönünü, səmtini bildirən düzəltmə vasitəsi kimi çıxış edir; burada «ara» sözün ilk forması (kökü) kimi –lıq şəkilçisi ilə «arada yerləşən kənd» anlamında, «kök–şəkilçi» modelinə uyğun oykonim yaratmışdır.

–lıq şəkilçisi Xanlıqlar oykonimində də özünü göstərir. Göründüyü kimi, oykonimin tərkibində əlavə olaraq –lar şəkilçisi işlənir.

⁹⁴ Əhmədov T. M. El – obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, s. 99.

⁹⁵ Qurbanov A. M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, s. 454–455.

Azərbaycan dilində daha çox çəmlik (kəmiyyət) şəkilçisi kimi tanınan –lar² onomastik leksikada əsasən, söz köklərinə artırılaraq məkan adları yaradır. Lakin Xanlıqlar adında –lar şəkilçisi -lıq şəkilçisindən sonra əlavə olunan ikinci şəkilçidir. Bu da, görünür, xanlıq torpaq sahələrinin çoxluğu ilə əlaqədardır. Struktur vəziyyətinə görə Xanlıqlar «kök+şəkilçi+şəkilçi» modeli ilə yaranmışdır.

c) –lar² şəkilçili oykonimlər.

S.Cəfərov yazır ki, kəmiyyət şəkilçisi olan -lar, -lər, əsasən, qrammatik şəkilçidir, lakin eyni zamanda, dilimizdə bir leksik şəkilçi kimi də işlədilir və... isimlər əmələ gətirir⁹⁶. -lar (-lər) həm xüsusi şəxs adları (Şahlar, Bəylər, Ağalar və s.), həm də oykonim yaranmasında iştirak edir. Belə oykonimlərdən biri Şərur düzündəki Dərvişlərdir. Dərviş sözünə qoşulan -lər burada leksik şəkilçi kimi qeyd edilməlidir. Həmin şəkilçi Dərvişlər sözünə məkan adı bildirən söz səciyyəsi vermişdir. Dərvişlər oykoniminin quruluşunu «kök+şəkilçi» modeli təşkil edir.

ç) –laq² şəkilçili oykonimlər.

Azərbaycan onomastik leksikasında -laq² formantı, əsasən, yer, məkan anlamını bildirir, həm ayrılıqda, həm də digər sözlərlə yanaşı kənd adlarında iştirak edir.

Şərur düzündə tərkibində –laq² formantı olan oykonim yalnız Qışlaqabbas kənd adında qorunur. Oykonimin strukturu «kök+şəkilçi+kök» modelinə uyğun gəlir.

d) –an² şəkilçili oykonimlər.

Əslində feli sifət şəkilçisi olduğuna baxmayaraq, -an² eyni zamanda leksik –qrammatik və hətta leksik şəkilçi yerində də işlənir. Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv və atributiv isimlər əmələ gətirilir⁹⁷.

Şərur düzü oykonimlərindən Çərçiboğan kənd adında müşahidə olunan -an şəkilçisi «boğ» felindən «boğan» feli sifətini yaradaraq «çərçi» sözünə əlavə olunmuş, sonda Çərçiboğan kənd adı formalaşmışdır. Çərçiboğan oykonimi mürəkkəb törəmə yolla, yəni «kök+ kök+şəkilçi» modeli əsasında sintaktik-morfoloji üsulla yaranan oykonimdir. Sadə düzəltmə, yaxud morfoloji yolla yaranan oykonimlər, əsasən, «kök-şəkilçi» modelinə uyğun olur. Göründüyü kimi, Çərçiboğan öz struktur əlaməti ilə çox fərqlidir. Çərçiboğan yanaşma əlaqəsi əsasında yaranan, əsas vurğuya tabe olan mürəkkəb söz kimi formalaşmışdır.

⁹⁶ Cəfərov S. Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1982, s. 177.

⁹⁷ Yenə orada, s. 180.

Üçüncü fəslin üçüncü yarım fəslə «Şərurun dağlıq və dağətəyi oykonimlərinin yaranma yolları» adlanır.

Şərurun dağlıq və dağətəyi ərazisində mövcud oykonimlər müxtəlif yollarla yaranmışdır. Bəlli olduğu kimi, oykonimlər coğrafi terminlə birlikdə işlənir və coğrafi termin oykonimin ikinci komponentini təşkil edir. Coğrafi terminsiz (coğrafi nomensiz) tərəf, yəni birinci komponent oykonimin əsas tərəfidir ki, məhz həmin birinci komponentə görə onun leksik – semantik xüsusiyyəti araşdırma obyektinə çevrilir, linqvistik baxımdan oykonimin formalaşma üsulları müəyyən edilir. Ona görə də tam formalı oykonimlərin ikinci komponentlərinin, yəni coğrafi nomenlərin ellipsisi (ixtisarı) nəticəsində götürülən birinci komponent öz strukturuna görə sadə törəmə və mürəkkəb törəmə (sadə törəmə – düzəltmə sözə, mürəkkəb törəmə – mürəkkəb sözə uyğundur) sözlərdən ibarət ola bilər. Yaşayış məntəqəsinin –oykonimin leksik-semantik əlaməti, əsasən, birinci komponentdə ifadə olunduğu üçün həmin hissəni təşkil edən leksik vahidin yaranma yolları, formalaşma xüsusiyyətləri araşdırma obyektinə kimi önə çəkilir.

Şərur rayonunun dağlıq və dağətəyi ərazisində əsas komponenti ilkin (sadə) leksik vahidlərin iştirakı ilə yaranan oykonimlərə aşağıdakıları daxil etmək olar: Axura, Dizə, Havuş, Tənənəm, Günnüt, Cağazir, Billəva, Xətai.

Bu adların bəzisi (Günnüt, Billəva, Xətai) tarixən ilkin (sadə) leksik vahidlər olmasa da, oykonimləşən həmin sözləri müasir dil baxımından kök və şəkilçiyə ayırmaq olmaz.

Düzəltmə komponentli oykonimlər derivatoloji baxımdan morfoloji üsulla yaranan yer adları qrupuna daxildir. Yəni bunlar kök və şəkilçi modelinə uyğun olaraq yaranır.

Müasir dil baxımından morfoloji yolla yaranan oykonimlərin əsas komponentinin formalaşmasında bir çox leksik, leksik-qrammatik şəkilçilər-topoformantlar iştirak edir. Belə şəkilçilərdən biri –l⁴ şəkilçisidir.

Tədqiq edilən ərazi toponimiyasında həmin şəkilçinin iştirak etdiyi oykonimlərə bu adlar daxildir: Gümüşlü, Hənzəli, Bəhruz Kəngərli.

Toponimlərdə rast gəldiyimiz şəkilçilərdən biri də –çı⁴ şəkilçisidir. –çı⁴ şəkilçisi vasitəsilə yaranan oykonimlərə Şərurun dağlıq və dağətəyi ərazisində bir kənd və bir məhəllə adında rast gəlirik: Yaycı və Ovçular. Dizə kəndinin böyük məhəlləsi olan Ovçular urbanonimində əlavə olaraq –lar şəkilçisi də iştirak edir. Burada –lar cəmlilik bildirən qrammatik şəkilçi kimi çıxış etmir, onomastik leksikaya məxsus sözyaratma səciyyəsi daşıyır.

Şərurun dağlıq və dağətəyi ərazisində morfoloji üsulla yaranan və oykonimləşən adların bir neçə modeli vardır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

a) kök+şəkilçi modeli: Gümüş+lü, Həməzə+li, Yay+cı;

b) kök+şəkilçi+şəkilçi modeli: Ov+çu+lar.

Mürəkkəb törəmə komponentli oykonimlər derivatoloji baxımdan sintaktik üsulla formalaşan oykonimlərdir. Şərurun dağlıq və dağətəyi ərazisinin sintaktik üsulla yaranan oykonimlərini ənənəvi olaraq iki qrupa ayırmaq olar:

a) sintaktik qaydada yarananlar;

b) sintaktik-morfoloji qaydada yarananlar.

Sintaktik qaydada yaranan oykonimlərin bir çoxu «kənd», «qala» apelyativlərinin iştirakı ilə yaranmışdır: Dərəkənd, Oğuzkənd, Oğlanqala.

Sintaktik yolla yaranan mürəkkəb strukturlu (mürəkkəb sözlü) onomastik vahidlərdə «kənd», «qala» apelyativi, əsasən, mürəkkəb törəmə yolla yaranan və oykonimləşən leksik vahidin ikinci hissəsi kimi çıxış edir. «Kənd» yaşayış məskəni mahiyyəti, «qala» isə daha çox istehkam mahiyyəti kəsb edərək, eyni zamanda coğrafi obyekt bildirir. «Kənd» və «qala» sözləri birinci komponentlə bitişdiyinə görə oykonim mürəkkəb söz səciyyəsi alır və əlavə olaraq coğrafi obyekt ifadə edən nomenklatur söz tələb edir. Məsələn, Dərəkənd kəndi, Oğuzkənd kəndi, Oğlanqala kəndi. Mövcud vəziyyətdə belə oykonimlər coğrafi nomensiz işlənir: Dərəkənd, Oğuzkənd və s. Dərəkənd oronim (dərə) əsasında formalaşdığından orooykonim, Oğuzkənd isə etnooykonimdir (oğuz etnonimi əsasında yaranmışdır).

Hər üç oykonim (Dərəkən, Oğuzkənd, Oğlanqala) yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşmışdır. Yəni sözlər heç bir formal (morfoloji) əlamət olmadan birləşdiyindən birinci növ ismi birləşməyə uyğundur.

Sırf sintaktik üsulla yaranan Şahbulaq və Daşarx oykonimləri yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşmış və birinci növ ismi birləşməyə uyğun şəkildə əmələ gəlmişdir.

Şərurun dağlıq və dağətəyi ərazisində sintaktik qaydada yaranan oykonimlər bir linqvistik modeldə - «kök+kök» modelində özünü göstərir: dərə+kənd > Dərəkənd, oğuz + kənd > Oğuzkənd, oğlan + qala > Oğlanqala, şah + bulaq > Şahbulaq, daş + arx > Daşarx.

Şərrur bölgəsinin dağlıq və dağətəyi ərazisinin sintaktik-morfoloji qaydada yaranan oykonimləri kök+kök+şəkilçi modeli əsasında

formalaşmışdır: bulaq+baş+ı > Bulaqbaşı, dan+yer+i > Danyeri, Bəhruz+ Kəngər+li > Bəhruz Kəngərli.

Bulaqbaşı və Danyeri onomastik vahidləri yanaşma və uzlaşma sintaktik əlaqəsi ilə əmələ gələrək ikinci növ ismi birləşmə əsasında formalaşmışdır. Bəhruz Kəngərli isə yalnız yanaşma əlaqəsi əsasında yaranan birinci növ ismi birləşməyə uyğundur.

Nitq hissələrinin iştirakına görə Şərurun dağlıq və dağətəyi oykonimlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ümumi isim+şəkilçi: gümüş+lü>Gümüşlü, yay+cı>Yaycı.
2. Ümumi isim+ şəkilçi+ şəkilçi: ov+çu+lar > Ovçular.
3. Xüsusi isim+ şəkilçi: Həmzə+li > Həmzəli.
4. Ümumi isim+ümumi isim: daş+arx>Daşarx, dərə+kənd>Dərə-kənd, oğlan+qala>Oğlanqala, oğuz+kənd>Oğuzkənd, şah+bulaq>Şahbulaq.
5. Ümumi isim+ ümumi isim+ şəkilçi: bulaq+ baş+ı>Bulaqbaşı, dan+ yer+i>Danyeri.
6. Xüsusi isim+ xüsusi isim: Bəhruz+ Kəngər+li>Bəhruz Kəngərli.

Şərurun dağlıq və dağətəyi ərazisindəki oykonimlərini nominasiya üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1.Etnonimlərdən yaranan oykonimlər: Axura, Danyeri, Günnüt, Həmzəli, Oğuzkənd, Yaycı, Ovçular.
- 2.Memorial-xatirə səciyyəli oykonimlər: Xətai, Bəhruz Kəngərli.
- 3.Oronimləri əks etdirən oykonimlər: Dərəkənd.
- 4.Hidronimlərdən əmələ gələn oykonimlər: Bulaqbaşı, Daşarx, Şahbulaq.
- 5.Digər adları əks etdirən oykonimlər: Billəva, Dizə, Havuş, Tənənəm.

Mürəkkəb törəmə yolla yaranan, mürəkkəb söz əsasında formalaşan Daşarx, Dərəkənd, Oğlanqala, Oğuzkənd, Şahbulaq, Bulaqbaşı, Danyeri tipli adlarda baş vurğu son hecanın üzərinə düşdüyü üçün bu adlar bitişik yazılır.

«3.4. Kəngərli-Sədərək oykonimlərinin yaranma yolları» yarım-fəslində qeyd olunur ki, Kəngərli-Sədərək ərazi toponimiyasına aid oykonimləri müasir dilimizin sözyaratma qanunauyğunluğu nəzərə alınmaqla qruplaşdırmaq mümkündür:

1. *Sadə komponentli oykonimlər.* Belə oykonimlər morfoloji cəhətdən sadə sözə uyğundur. Bunlar struktur baxımdan sadə söz kimi sabitləşdiyi üçün onları kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur. Şərurun

Kəngərli və Sədərək zonasına daxil olan aşağıdakı oykonimləri bu qrupa daxil etmək olar: Xok, Qıvraq, Kərki, Maxta, Sədərək.

2. *Düzəltmə komponentli oykonimlər*. Belə komponentli oykonimlər sözyatırma baxımından morfoloji üsulla yaranan kənd adlarına uyğun gəlir. Bunları kök və şəkilçiyə ayırmaq olur.

Düzəltmə komponentli oykonimlər aşağıdakı şəkilçi – topofor-mantlarla meydana gəlmişdir:

-çı⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan oykonimlər: Yurd+çu, Dəmir+çi.

-lı⁴ şəkilçisinin vasitəsi ilə düzələn oykonim: Qabil+lı.

3. *Mürəkkəb komponentli oykonimlər*. Bu yolla yaranan Kəngərli-Sədərək oykonimlərini iki qrupa ayırmaq olar:

a) sintaktik qaydada yarananlar;

b) sintaktik-morfoloji qaydada yarananlar.

Sintaktik qaydada yaranan onomastik vahidlərin əsas tərəfinin komponentləri ümumi və xüsusi sözlərdən ibarətdir. I komponentləri ümumi sözlərdən ibarət kök+ kök modeli əsasında yaranan oykonimlərə Qaraağacı nümunə göstərmək olar: qara+ ağac>Qaraağac.

Əsas tərəfinin komponentləri xüsusi və ümumi sözdən ibarət kök+ kök modeli ilə düzələn oykonimlərə Heydərabadı nümunə göstərmək olar: Heydər+ abad>Heydərabad.

Kəngərli-Sədərək ərazisində sintaktik-morfoloji qaydada yaranan iki oykonim qeydə alınmışdır: Şahtaxtı və Qarabağlar. Həmin oykonim kök+ kök+şəkilçi modeli əsasında formalaşmışdır: şah+ taxt+ı >Şahtaxtı, qar+bağ+lar>Qarabağlar. Bu nümunələrdə komponentlərin hər ikisini ümumi sözlər təşkil edir.

Qarabağlar, Heydərabad, Qaraağac oykonimləri yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşmış və birinci növ ismi birləşməyə uyğun olaraq yaranmışdır. Şahtaxtı oykoniminin tərkibindəki sözlər arasında isə yanaşma və uzlaşma əlaqəsi vardır, oykonim ikinci növ ismi birləşmə əsasında formalaşmışdır.

Göstərilən oykonimlər nomenklatur sözlə birlikdə ikinci növ ismi birləşmə yaradır. Məsələn, Heydərabad qəsəbəsi, Şahtaxtı kəndi, Dəmirçi kəndi və s.

Əsas tərəflərinin yaranmasında nitq hissələrinin iştirakını nəzərə almaqla Kəngərli-Sədərək oykonimlərini aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1) Ümumi isim+ şəkilçi: dəmir+çi>Dəmirçi, yurd+ çu>Yurdçu.

2) Xüsusi isim+ ümumi isim: Heydər+ abad>Heydərabad.

3) Ümumi isim+ ümumi isim+ şəkilçi: şah+taxt+ı>Şahtaxtı.

4) Sifət+ümumi isim+şəkilçi: qara+bağ+lar>Qarabağlar.

5) Sifət+ ümumi isim: qara+ ağac>Qaraağac.

Kəngərli-Sədərək oykonimlərini nominasiya üzrə belə qruplaşdırmaq olar:

1) Etnonimləri əks etdirən oykonimlər: Qarabağlar, Qıvraq, Yurtcu, Dəmirçi, Kərki, Qaraağac, Maxta, Bəydili.

2) Memorial-xatirə səciyyəli oykonim: Heydərabad.

3) Antroponimlərdən yaranan oykonimlər; Sədərək, passiv fonda keçən Ağgül kəndi, Nəcəf qışlağı, Zülfüqar qışlağı.

4) Digər adlardan yaranan oykonimlər: Xok, Qabıllı, Şahtaxtı.

Dissertasiyanın «**İğdır bölgəsi oykonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri və yaranma yolları**» adlanan dördüncü fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsildə **İğdır oykonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən danışılır.**

İğdır adı qədim və məşhur oğuz-türk boylarından birinin adını özündə yaşadır. M.Kaşğari bəhs etdiyi bir oğuz boyunun 14-cü bölüyünü *İğdır* adlandırır⁹⁸.

Rəşidəddin üç oxlardan Dəniz xanın 4 oğlundan birincinin *Yigdir*⁹⁹ olduğunu, Yazıçıoğlu Əli də Dəniz xanın birinci oğlunun *İğdir* adlandığını göstərmişdir¹⁰⁰. Əbülqazi Bahadır xanda da *İqdir* Oğuz xanın 21-ci nəvəsinin adı kimi təqdim edilir¹⁰¹. *İğdır* adının Səlcuq oğuzlarının *İqdir* tayfasının adından yaranması fikri də vardır¹⁰². Mənbələrdə adın mənası belə açıqlanır: «böyük və ali»¹⁰³; «ululuq və bahadurluq»¹⁰⁴, «sahib çıxan, qoruyucu, iyilik (yaxşılıq - A.İ.) edən»¹⁰⁵.

İğdır bölgəsi oykonimlərlə zəngin ərazidir. Belə oykonimlərdən biri *Alikamerlidir (Əliqəmərli)*.

⁹⁸ Kaşqarlı M. Divanü lüğat-it Türk tercümesi: 4 cilt, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, c., I, 1998, s. 57.

⁹⁹ Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı PB, 1992, s. 40.

¹⁰⁰ Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 218.

¹⁰¹ Ebülqazi B. H. Türklerin soy kütüğü (Şecere-i tərakime). Tercüman, 1001. Temel Eser-33, s.51.

¹⁰² Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 265.

¹⁰³ Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı PB, 1992, s. 40.

¹⁰⁴ Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 218.

¹⁰⁵ Çetinkaya N. *İğdır tarixi* (tarix, yer adları və bəzi oymaklar üzərinə). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996, s. 125.

Bu kənd adı semantik cəhətdən «qəmərli eli» mənasına uyğundur. Məlumdur ki, bu addakı Əli (Ali) hissəsi «el» sözünün izafət şəkilçisi (-i) qəbul etmiş forması olaraq meydana gəlmişdir. Belə yer adlarına başqa nümunələr də göstərmək olar: Əliqaya (El-i Qayı, yəni Qayı eli), Əli Qızıl (El-i Qızıl, yəni Qızıllı eli) və s.¹⁰⁶

Alikamerli oykoniminin ikinci komponentinin antik mənbələrdə «kimmer» kimi təqdim edilən kəmər//qəmər adlı qədim türk etnoniminin adından yaranması şübhə doğurmur.

Asma. Bu, Hacce təpənin yamaclarında dik bir qayalıq uçurumun ətəyində salınmış dağ kəndidir. Azərbaycan alimləri E.M.Murzayevin «Xalq coğrafi terminlər lüğəti»nə əsaslanaraq Asma adının türk dillərində «əspə» sözündən törəyərək «yayda quruyan çay» mənasında olduğunu qeyd edirlər¹⁰⁷.

Asma adının geniş arealı bu adın yuxarıda qeyd edilən mənə yozumlarına diqqətlə yanaşmağı tələb edir. Çünki adın geniş yayılması onun hər yerdə eyni coğrafi mövqeyə və relyef quruluşuna aid olduğunu şərtləndirə bilməz.

Asma oykonimi iki komponentdən ibarətdir: as+ma. Burada birinci komponent as//az əski türkdilli qəbilənin adıdır. Belə ehtimal etmək olar ki, Asma oykoniminin ikinci komponenti «ma» mata//mada, yaxud *mar* sözünün təhrifə uğramış formasıdır. Yəni bu ad əvvəlcə Asmar formasında olmuş, «r» sonralar tələffüzdən düşmüş və «Asma» şəklində «Midiyalı aslar» mənasında etnonim adı kimi formalaşmışdır.

Çakırtaş. Bu oykonim Qaraqoyunlu dövlətinin qurulmasında iştirak edən böyük türkmən oymaklarından birinin - Çakırlı/Çekirli oymağının adı ilə bağlıdır. Türkiyədə Çakır, Çakırlı, Çakıroğlu və s. adlı yer adları yüzə qədərdir. Azərbaycanda dörd oykonim (İmişli, Göyçay, Cəbrayıl və Masallı rayonlarında) Çaxırlı (Çakarlı) adlanır. Bu oykonim qazax tayfa ittifaqına daxil olan 57 ailədən ibarət çaxır (çakar, çakər) tirəsinin adı ilə bağlıdır¹⁰⁸. Çəkərlilər eramızın əvvəllərində Şimali Qafqazda yaşamış türkdilli bulqarların çakar tayfasından təşəkkül tapmışlar. Bu tayfanın müəyyən hissəsi erkən orta əsrlərdə Azərbaycana gələrək burada məskunlaşmışdır.

¹⁰⁶ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 85.

¹⁰⁷ Yenə orada, s. 130.

¹⁰⁸ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s. 534.

Fikrimizcə, Çakırtaş kəndinin birinci komponenti Çakır etnoniminin adından gəlir. Oykonimin ikinci komponenti olan *taş* (daş) leksemi müxtəlif toponimlərin tərkibində geniş işlənir. Daş leksik vahidi ilə Azərbaycan, eləcə də ümumtürk onomastikasında yerətincə xüsusi adlar formalaşmışdır.

Çakırtaş oykoniminin ikinci komponentini təşkil edən «taş» leksemi, bizcə, *dış* sözünün fonetik variantıdır. Daş (<«dış») oykonimin tərkibində fərqləndirici əlamət kimi iştirak edir. Oykonim «Qıraq Çakır» anlamındadır.

Çavuşbahçe. Qızılbaşların Ustacılı tayfasının Çavuşlu qolu da olmuşdur¹⁰⁹. Çox güman ki, orta əsrlərdə bəzi siyasi məqsədlərlə, xüsusilə şiəliyin yayılması üçün əhalinin bir yerdən digər yerlərə köçürülməsi ilə əlaqədar Qızılbaşların bir qolu olmuş Çavuşlu İğdır ərazisində məskunlaşmış və kənd həmin qolun adı ilə adlandırılmışdır.

Çilli. Tədqiqatçılar Çilligöl (İrəvan əyalətinin Abaran nahiyyəsi) kənd və XIX əsrdə Tiflis qəzasında mövcud olmuş Çilligöl bataqlıq adının mənşəyini Azərbaycan türkcəsində sucaq yerdə bitən cil bitkisinin adı ilə əlaqələndirmişlər¹¹⁰. Tədqiqatçılardan İ. Bayramov da Cil oykonimini bitki adı kimi tədqiq etmişdir: «Toponim Azərbaycan dilində «torpağın üstünü basan süpürgəvari ot» mənasında işlənən cil sözü əsasında əmələ gəlmişdir. Bu söz Qazax dialektində «otun bir növü», Naxçıvan dialektində «ağacın kökü» mənasında işlənir».

Çilli oykonimini fitotoponim kimi, yəni bitki adından yaranan toponim kimi qəbul etmək olmaz. Bu adda, etnonimlərə artırılaraq mənsubluq əlaməti yaradan və toponimlərdə geniş əks olunan -lı şəkilçisi vardır. Digər tərəfdən adın yayılma arealı da bu fikri qüvvətləndirir.

Osmanlı qaynaqlarında Çil, Çilli, Çillər toponimlərinin müxtəlif qəza və sancaqlarda qeydə alınması, Yakutiyada (Saxada) Çilli adlı kəndin olması¹¹¹ Çilli kənd adının etnooykonim olması ehtimalını daha da artırır. N. Çetinkaya yazır ki, «bu kəndin adının, buraya yerləşən Çilli adlı qədim bir qəbilənin adından gəldiyi və bunların qurduğu bir

¹⁰⁹ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 416.

¹¹⁰ Yenə orada, s. 423.

¹¹¹ Çetinkaya N. İğdır tarixi (tarix, yer adları və bəzi oymaklar üzərinə). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996, s. 168.

köy olduğu söylənməkdədir. Qaynaqlarda Çilli adlı kiçik bir oymağa rast gəlirik»¹¹².

Beləliklə aydın olur ki, Çilli «Çillilərə aid kənd» mənasındadır, etnooykonimdir.

Evçi. Vaxtilə İrəvan xanlığının Sürməli, Sərdərabad mahalında, İrəvan qəzasında Evçilər adlı kəndlər olmuşdur. N.Çetinkayanın məlumatlarından aydın olur ki, 1910-cu ilə aid «Kafkazskiy kalendar» illiyində kənd məhz Evçilər kimi yazılmışdır. Bu kənd türkmənlərin evçilər oymağının qurduğu kəndlərdəndir. Keçədən düzəldilən, kümbəz şəklində Türkmən çadırlarının ağac materiallarını hazırlayan və bunları satan oymaklar olduğundan, məşğuliyyətinə uyğun olaraq bu ad onlara verilmiş və ya özləri bu adı götürmüşlər¹¹³. İzah və məlumatlardan aydın olduğu kimi, İğdırdakı Evçi kəndinin adını etnooykonim kimi qəbul etmək olar.

Həkmehmet. Tədqiqatçılar adın əslində Akmehtmet (Akməmmet) olduğunu qeyd edirlər. Belə hesab olunur ki, bu ad özündə *əxi* (ahi) sözünü ifadə edir¹¹⁴. Deməli, Həkmehmet kənd adı Əxi-Mehmet kimi aydınlaşır. Kəndin adı vergi dəftərlərində məhz «Əxi Məhəmməd kəndi» kimi verilmişdir¹¹⁵.

Həkvəyis. İğdır ərazisində «əxi» adını özündə yaşadan kəndlərdən biri də Həkvəyisdir. Başbakanlık Arxivi-Tapu dəftərlərində Sürməli Çuxuruna aid edilmiş bu kəndin ziyarətgah olduğu və əsl adının «Əxi Veys» şəklində yazıldığı aydınlaşır. Anlaşıldığı kimi, bu ad el ağzında Əxi Vəyis/Həkvəyis şəklində tələffüz edilmişdir¹¹⁶. «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə də İğdır nahiyyəsinə daxil edilmiş bu kənd «Əxi Veys kəndi» kimi qeyd olunmuşdur¹¹⁷. Məlumdur ki, orta əsrlərdə Sufi ordeninə məxsus adamlar bir-birinə *əxi* (ərəbcə «qardaş») deyirdilər. Hökmdarlar dərvişlərlə yanaşı, *əxilərə* də torpaq sahəsi və ya rəiyyət bağışlayardılar. Ona görə də yaşayış məntəqələri həmin *əxilərin* adları ilə adlanırdı.

¹¹² Çetinkaya N. İğdır tarixi (tarix, yer adları və bəzi oymaklar üzərinə). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996, s. 168.

¹¹³ Yenə orada, s. 174.

¹¹⁴ Yenə orada, s. 187.

¹¹⁵ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, s. 66.

¹¹⁶ Çetinkaya N. İğdır tarixi (tarix, yer adları və bəzi oymaklar üzərinə). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996, s. 188.

¹¹⁷ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, s. 66.

N.Çetinkaya Hakveyis adının Cəlayir xanədanına mənsub, hürufi təriqətindən olan məşhur Azərbaycan şairi Sultan Əhməd bin Veysin (1382-1410) adı ilə bağlı olduğunu ehtimal edir¹¹⁸.

Halfeli (Xəlfəli). Azərbaycanda da Xəlfələr (Dəvəçi, Masallı rayonları), Xəlfəli (Xocalı, Şuşa, İmişli, Sabirabad rayonları), Xəlfəlikənd (Lerik rayonu) adları vardır¹¹⁹.

XVI əsrdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətində şah tərəfindən irsi təyin olunan, ərizə və şikayətlərə, şəriət qaydalarına, ölçü və çəki alətlərinə nəzarət edən şəxs *xəlfə* adlanırdı. Xəlfələrə şah tərəfindən torpaq sahələri, titul verilirdi¹²⁰. Yəni Halfeli (Xəlfəli) oykonimi «Xəlfəli nəslinə mənsub kənd» mənasında olmaqla patronim oykonimdir.

Karaçomak. Qara Çomaqlının qızılbaşların bir tayfası olması, Səfəvi dövründə onların (Qara Çomaqların) dövlətin yüksək mövqelərində yer tutmaları haqqında məlumatlar vardır¹²¹. I Şah Abbasın hökmranlıq etdiyi ərazilərdə ali silkə mənsub olan ailələrdən ibarət 32 tayfa vardı ki, bu tayfaların nümayəndələrini həm dövlət işlərində, həm də orduda xidmət etməyə çağırırdılar. Həmin tayfalardan biri də Qaraçomaxlı olmuşdur¹²².

Beləliklə, Qaraçomak oykoniminin eyniadlı etnonimdən yaranması ehtimalı daha çoxdur. Adın geniş arealda işlənməsi də bu fikri təsdiq edir.

Karakuyu (Qaraquyu). Bu ad geniş yayılmış adlardandır. XVI əsr Osmanlı qeydlərində Antəp və Malazgirtə Karakuyu kənd adları göstərilmişdir. Anadoluda 27 yerdə Karakuyu adlı kənd var. Bununla belə, adın mənşəyi açıqlanmamışdır. Ad kara//qara və kuyu//quyu sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bizcə, oykonimin ikinci komponenti olan kuyu//quyu sözü məşhur 24 oğuz tayfasından biri olan kayı adının fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Bu boyun adını M.Kaşğari «kayığ» kimi

¹¹⁸ Çetinkaya N. İğdır tarihi (tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996, s. 188.

¹¹⁹ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s. 501.

¹²⁰ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 403.

¹²¹ Əfəndiyev O. Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərneşr, 1993, s. 193; Çetinkaya N. İğdır tarihi (tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996, s. 208.

¹²² Qurbanov M. Borçalı sözünün etimologiyasına dair fikirlər. «Azərbaycan müəllimi» qəz., Bakı, 2006, 1 sentyabr.

vermişdir¹²³. Kayılar oğuzların ən qədim, ən köklü və ən məşhur boylarından biri idi. Qaraqayı (Karakayı) adının təhrifi olan Qaraquyu (Karakuyu) «Qayı// kayı əhalisinə məxsus kənd» mənasını verir.

Kazançı (Qazançı). Bu ad toponimlərdə çox geniş əks olunmuşdur. Qafqazda kazan komponentli 24 toponim, o cümlədən Azərbaycanda Qazançı adlı 10 kənd olmuşdur. Kazançı və Kazan toponimləri Şimali Qafqazda, Ukraynada, Başqırdıstanda, Türkmənistanda, Qərbi Sibirdə, İranda, Türkiyədə qeydə alınmışdır. İndi Ermənistan adlanan ərazidə Kazan Qalası adı XII əsr mənbələrində xatırlanır¹²⁴. Q.Qeybullayev bu adların mənşəcə qədim türkdilli bulqarların Kazan tayfasının məskunlaşması nəticəsində yarandığını qeyd edir¹²⁵. Qazan komponentli toponimlərin bulqarların Kazan tayfasının adından yarandığı digər mənbələrdə də qeyd olunur¹²⁶.

E.N.Buşeva və V.İ.Savina Azərbaycanda və İranda mövcud olan *kazan* komponentli bütün toponimləri türk sözü *qazan* (kotel) sözü ilə izah edirlər¹²⁷. N.Məmmədov da ev əşyalarının adları ilə əlaqədar yaranan metafor (obrazlı, məcazi) adlar sırasına Qazandərə, Qazandağ, Qazanqoşadağı, Qazantəpə, Qazança təpə kimi oronimləri daxil edir. Onun fikrinə görə, həmin coğrafi adlar relyef formalarına, zəhəri görünüşünə görə ev əşyalarına (qazana) oxşayır¹²⁸. Q.Qeybullayevin sözləri ilə desək, bir neçə Azərbaycan toponimini qazan sözünün malik olduğu mənə ilə, yəni qazana oxşarlıq əlaməti ilə izah etmək olar. Amma bu sıradan olan bütün sözlərin kökündə qazan (kotel) dura bilməz. Azərbaycanda çoxsaylı Kazançı oykonimləri kazan etnoniminin adından yaranmışdır¹²⁹. Kazançı//qazançı oykonimi kazan//qazan etnoniminə aidlik, mənsubluq bildirən –çı şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır.

¹²³ Kaşqarlı M. Divanü lüğət-it Türk tercümesi: 4 cilt, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, c., I, 1998, s.55.

¹²⁴ Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с.35.

¹²⁵ Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, s. 204.

¹²⁶ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 174; Əliyev V. H. Azərbaycan toponimiyası. Bakı: Nurlan, 1999, s. 193; Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s. 112; Əhmədov T. M. El – obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, s. 36.

¹²⁷ Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с.35.

¹²⁸ Мəmmədov N.Q. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azərnəşr, 1993, s. 47-48.

¹²⁹ Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с. 35-36.

Küllük. İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında eyniadlı kənd olmuşdur. 1828-1832-ci illərdə əhalisi qovulmuş və kənd dağılmışdır¹³⁰. Ola bilsin ki, həmin kəndin əhalisi İğdırə köçərək, indiki kənddə məskunlaşmış və həmin adı da özü ilə gətirmişdir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Küllük adının mənşəyini fars mənşəli «kühül» sözü ilə əlaqələndirirlər. Onların fikirlərinə görə, «kənd adının əsl «kühüllük»dür. Kühül sözünün mənası «yaşamaq üçün yeraltı ev», «yeraltı gediş yolu» deməkdir. Kəndin yaxınlığında kühülləri olan qaya Kühüllük adlanırdı və kənd də həmin adı əks etdirir»¹³¹.

Mənbələrdə erkən orta əsrlərdə bulqar tayfaları sırasında «kul»un da adı çəkilir. Belə bir fakt da məlumdur ki, kul tayfası cənubi rus çöllərində peçeneq və qıpçaqların arasında da olmuşdur¹³².

Bizcə, Küllük oykoniminin yaşayış məskəni adı kimi formalaşmasında yuxarıda adı çəkilən kul etnonimi iştirak etmişdir. Oykonim iki komponentdən ibarətdir: Kül-lük. Burada adın «kül» hissəsi kul etnoniminin azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış tələffüz forması, -lük isə məkan mənası ifadə edən şəkilçidir. Oykonim «kül etnoniminin yaşadığı yer» anlamındadır.

Sarıçoban. İrəvan əyalətinin İğdır nahiyyəsindəki bu kənd 1728-ci ildən məlumdur. 1919-cu ildə kənd dağılmışdır. Əhalisi Qarabağa köçərək Sarıçoban kəndini salmışdır. Yerli məlumata görə, Sarıçoban şəxs adıdır.

Bizcə, «Sarıçoban» şəxs adı sonra nəsil, tirə adı yaratmışdır. Təsadüfi deyil ki, XIII əsrdə Azərbaycana gəlmiş türk-monqol tayfaları içərisində sarıbaş adlı tayfa da olmuşdur¹³³.

Siçanlı. XIX əsrdə İrəvan quberniyasında və Gürcüstanda Azərbaycan türklərinin yaşadıkları bölgələrdə «siçan» sözü ilə düzəlmiş çoxlu toponim var idi. Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Siçan və Siçancamal, Tiflis quberniyasının Axalkələki qəzasında Siçanköy, Naxçıvanda Siçancıq dağı, Zaqatala dairəsində Siçanlı təpə, Kəlbəcər rayonunda Siçanlı dağı, orta əsrlərdə Anadoluda Karsi Siçan, Ulu Siçanlı qəzaları vardı.

Tədqiqatçılar bu adları mənşəcə səlcuq oğuzlarının bəydili tayfasına

¹³⁰ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 324.

¹³¹ Yenə orada, s.324.

¹³² Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986, с.35.

¹³³ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, s. 428.

mənsub olmuş Sincan qolunun adı ilə əlaqələndirirlər¹³⁴. Siçan sözünü Sincanın təhrif forması hesab edən alimlərin ehtimalına görə, Sincan türk tayfasının adı Orta Asiyada Sinqan əyalətinin adı ilə səsləşir. Tayfanın bir qolu Azərbaycanda (həm şimal, həm də cənubda) məskunlaşmış, bir qolu isə Anadoluya getmiş, orada Sincan adı təhrif olunaraq Siçan və Siçanlı formalarına düşmüşdür¹³⁵.

N.Çetinkaya F.Sümərə istinad edərək yazır ki, 1794-cü ildən 1925-ci ilə qədər İranda dövlət idarəsini əllərində saxlamış olan Qacarlara bağlı bir oymağın adı Suçanlı idi¹³⁶. Müəllif həmçinin Osmanlı qaynaqlarında xeyli Siçan, Siçanlı yer adlarının qeydə alındığını göstərsə də, adların mənşəyinə toxunmamışdır.

Siçanlı oykonimi, bizim fikrimizə görə də, Sincan etnoniminin adından yaranmışdır. Sincan tələffüzdə təhrif olunaraq «siçan» formasına düşmüş və belə də yayılmışdır. Oykonimin tərkibindəki -lı aidlik, mənsubluq bildirən şəkilçidir.

Tacirli. Bəzi qaynaqlarda Tacirli kimi yazılan bu adın geniş yayılan tələffüz forması Tecirlidir. Tədqiqatçılar (B.Budaqov, Q.Qeybullayev) bu adın orta əsrlərdə Anadoluda Osman-Nur bölgəsində (Maraş əyalətində) yaşamış Dulqədirli tayfasının Tecurlu qolunun məskunlaşması nəticəsində yarandığını göstərirlər¹³⁷.

Görünür, Dulqədirli elinə daxil olan tirələrdən biri alış-verişlə məşğul olduğu üçün tecirli//tacirli adlandırılmışdır. Onların məskunlaşdığı yerlər də həmin adı almışdır. Belə yerlərdən biri də İğdırdakı Tecirli (Tacirli) oykonimidir. Tacirli//Tecirli patronim oykonimdir.

Yuxarıçarıqçı (Yuxarıçarıxçı). Bu adın ikinci komponentinin əslində Çirakçı olduğunu qeyd edən bəzi tədqiqatçılar, oykonimin türkmənşəli çirak tayfasının adını əks etdirdiyi qənaətinə gəlmişlər.

Başqa bir mülahizəyə görə, adın tərkibindəki «çarık» sözünün ayağa geyilən çarıqla heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu ad türklərin qədim

¹³⁴ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, s. 524; Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 371.

¹³⁵ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 371.

¹³⁶ Çetinkaya N. İğdır tarihi (tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996, s. 253.

¹³⁷ Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s. 384.

Çaruğ və ya Çaruk boyunun adından yaranmışdır¹³⁸.

İğdır bölgəsində Çarıqçı adlı iki kənd vardır. Yuxarı Çarıqçı və Aşağı Çarıqçı. İdentik adlara əlavə olunan «yuxarı» və «aşağı» sözləri burada təyinedicilik funksiyasında olmaqla eyniadlı kəndləri birbirindən ayırmağa xidmət etmişdir. Çarıqçı etnooykonimdir. Çarık, Çaruk, Çarıklı, Çaruklu, Çarıqçı, Çarıkcılı adları ilə də anılan bu boy, çox geniş bir coğrafi ərazidə özünü göstərir.

«4.2. İğdır oykonimlərinin yaranma yolları» yarımfəslində bölgəyə aid oykonimlərin linqvistik təhlili aparılmış, həmin oykonimlər quruluşlarına və tərkib komponentlərinə görə öyrənilmişdir.

İğdır bölgəsinə aid oykonimləri ənənəvi qayda aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. sadə komponentli oykonimlər;
2. düzəltmə komponentli oykonimlər;
3. mürəkkəb komponentli oykonimlər.

İğdır bölgəsində sadə komponenti olan, yaxud leksik yolla yaranan bir onomastik vahid-oykonim qeydə alınmışdır: Mezra (Məzrə).

İğdır bölgəsinin düzəltmə komponenti olan, yaxud morfoloji yolla yaranan oykonimlərini formal əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) - lı⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan oykonimlər.

İğdır bölgəsində -lı⁴ şəkilçisi vasitəsi ilə yaranan oykonimlərə aşağıdakı kənd adları daxildir: Mələkli, Çilli, Halfeli, Sıçanlı, Tacirli.

-lı⁴ şəkilçisi Çil, Sincan (Sıçan) etnonimlərinə qoşularaq onların mənsub olduqları yaşayış yerini bildirir. Başqa sözlə, -lı⁴ şəkilçisi ilə yaranan oykonimlərin hansı etnonimə aidliyi, məxsusluğu aydın olur.

- lı⁴ şəkilçisi antroponimə qoşulmaqla nəsil, tirə adları yaradır. Həmin nəslin, tirənin məskunlaşdığı yer patronimik səciyyəli oykonimə çevrilərək xüsusiləşir: Mələk+ lı>Mələkli.

- lı⁴ şəkilçisi sənət, titul, peşə bildirən sözlərə də qoşulur və tirə adları yaradır. İğdırdakı Halfeli kənd adı da bu cür formalaşmışdır.

- b) -çı/cı⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan oykonimlər.

İğdır bölgəsində -çı/cı⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan elliptik, coğrafi nomensiz onomastik vahidlər bunlardır: Çarıqçı, Evçi, Kazançı, Yaycı.

¹³⁸ Çetinkaya N. İğdır tarihi (tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996, s. 164.

Çarıkçı onomastik vahidi caruk boy adına -çı şəkilçisi artırılmaqla yaranmış və çarıkçı etnoniminin çaruk boyuna aidliyini bildirmişdir. Çarıkçı etnoniminin məskunlaşdığı yer etnooykonim kimi xüsusi ada keçmişdir. Eyni proses Kazançı kənd adında da baş vermiş, qədim türkdilli Kazan tayfasının adına qoşulan -çı şəkilçisi kazançı etnoniminin həmin tayfaya mənsubluğunu ifadə etmişdir.

Evçi və Yayıçı oykonimində də -çı/cı şəkilçisi iştirak edərək etnonim adı yaratmış, etnonimlərin məskunlaşdığı ərazi onların adı ilə adlandırılmışdır.

c) -lıq⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan oykonimlər. İğdır ərazisində həmin şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan bir oykonim vardır: Küllük. Burada -lük şəkilçisi oykonimin kül etnoniminə aidliyini bildirir.

ç) -an² şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan oykonimlər. Bu şəkilçi ilə düzələn onomastik vahidlər, əsasən, mürəkkəb quruluşa malik olur və təsviri xarakter daşıyır¹³⁹. İğdır ərazi toponimiyasında -an (-ən) şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan oykonimlərə aşağıdakılar daxildir: Bayraktutan, Harmandöyən, Kuzugüdən.

d) -ca² şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan oykonimlər. Bu şəkilçinin iştirakı ilə yaranan oykonimlərə İğdır ərazi toponimiyasında yalnız bir kənd adında rast gəlirik: Taşlıca. Göründüyü kimi, oykonimin formalaşmasında -ca şəkilçisindən əvvəl -lı şəkilçisi işlənmişdir. Sözü tərkibinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, -lı şəkilçisi *daş* isimindən sifət düzəltmiş (*daş+lı*), -ca isə burada substantivləşdirmə funksiyasını yerinə yetirərək, *daşlı* atributiv lekseməni onomastik vahidə çevirmişdir.

e) -lar² şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan oykonimlər. İğdır bölgəsində bu şəkilçinin iştirak etdiyi bir oykonim vardır: Yüzbaşılar. Daha çox kəmiyyət kateqoriyasının formalaşmasında iştirak edən -lar (-lər) şəkilçisi burada mürəkkəb törəmə yolla yaranan *yüzbaşı* lekseməyə əlavə olunmaqla məkan anlayışı ifadə edən topoformanta çevrilmişdir.

ə) -məz şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan oykonimlər. İğdır ərazisində bu şəkilçinin iştirakı ilə yaranan bir oykonim qeydə alınmışdır: Güngörməz. -məz şəkilçisi *güngörməz* atributiv leksik vahidini substantivləşdirərək onun oykonimə çevrilməsi prosesində fəal iştirak etmişdir.

f) -ma şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan oykonimlər. İğdirdəki Asma kənd adı həmin şəkilçinin iştirakı ilə yaranmışdır. Asma kənd adında -ma

¹³⁹ Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, s. 461.

şəkilçisi *as* felini substantivləşdirərək onu isimə çevirmiş, sonra həmin leksem (*asma*) onomastik vahid kimi formalaşmışdır.

g)-müş şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan oykonimlər. İğdır toponimiyasında bu şəkilçinin iştirakı ilə bir onomastik vahid yaranmışdır: Örüşmüş. –müş onomastik leksikada nadir halda təsadüf olunan bu ünsürdür. Söz onomastik vahidə çevriləndə -müş vurğu qəbul edərək leksik vahidin substantivləşməsinə xidmət etmişdir.

İğdır ərazisində morfoloji yolla yaranan oykonimlərdə sözyaratmanın aşağıdakı modelləri özünü göstərir:

a) Kök+şəkilçi modeli.

Bu model bir kök və bir şəkilçidən ibarət olur: mələk+li> Mələkli, çil+li>Çilli, halfe+li>Halfeli, siçan+lı>Siçanlı, tacir+li>Tacirli, ev+çi>Evçi, kazan+çı>Kazançı, yay+cı>Yaycı, örüş+müş>Örüşmüş.

b) Kök+şəkilçi+şəkilçi modeli.

İğdır ərazisində bir kök, iki şəkilçi modelində bir kənd adı var: taş+lı+ca>Taşlıca.

İğdır toponimiyasında sintaktik üsulla, yaxud mürəkkəb törəmə yolla yaranan oykonimlərə aşağıdakı kənd adları daxildir: Alikamerli, Aşağıçarıkçı, Yukarıçarıkçı, Bayraktutan, Bendemurat, Çavuşbahçe, Gülpınar, Güngörmez, Hakmehmet, Hakveyis, Harmandöyən, Hoşhaber, Kadıkışlak, Karaçomak, Karakuyu, Kuzugüdən, Nişankaya, Obaköy, Sarıçoban, Elmagöl, Yüzbaşılar.

İğdır bölgə toponimlərinin tədqiqi göstərir ki, bu ərazidə sintaktik yolla yaranan oykonimlərin əsas tərəfini təşkil edən leksemlərin kök+kök modelinin komponentlərini ümumi və xüsusi sözlərin iştirakına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Komponentləri ümumi sözlərdən ibarət olan kök+kök modeli: çavuş+bahçe>Çavuşbahçe, gül+pınar>Gülpınar, hoş+haber> Hoşhaber, kara+çomak>Karaçomak, kara+kuyu>Karakuyu, nişan+kaya>Nişankaya, oba+köy>Obaköy, sarı+çoban>Sarıçoban, elma+göl>Elmagöl.

2) Komponentləri ümumi və xüsusi sözlərdən ibarət olan kök+ kök modeli: bənd (i)+Murat>Bendimurat//Bendemurat, hak+Mehmet>Hakmehmet, hak+Veyis>Hakveyis.

İğdır onomastik vahidlərinin sintaktik yolla yaranmasında nitq hissələrinin iştirakını nəzərə alsaq, onları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1) Ümumi isim+ümumi isim modelində yarananlar.

Göstərilən modelin tərkibində müxtəlif məzmunlu ümumi isimlər sintaktik əlaqələr əsasında birləşərək onomastik vahidə çevrilmişdir.

İğdır bölgəsinin «ümumi isim+ümumi isim» modelinə uyğun gələn oykonimlərinə aşağıdakıları daxil etmək olar: çarık+taş>Çarıктаş, çavuş+bahçe>Çavuşbahçe, gül+pınar>Gülpınar, kadı-kış+ lak>Kadıkışlak, nişan+kaya>Nişankaya, oba+köy>Obaköy, elma+ göl>Elmagöl, el (i) +kamer+li>Alikamerli.

2) Ümumi isim+xüsusi isim modelində yarananlar: bəndi (i) +Murat>Bəndəmurat, hak+Mehmet>Hakmehmet, hak+Veyis>Hakveyis.

3) Xüsusi isim+xüsusi isim modelində yarananlar: Nəcəf+Alı>Nəcəfali.

4) Ümumi isim+fel modelində yarananlar: bayrak+tutan>Bayraktutan, harman+döyən>Harmandöyən, kuzu+güdən>Kuzugüdən, gün+ görməz>Güngörməz.

5) Sifət+ümumi isim modelində yarananlar: hoş+haber>Hoşhaber, kara+çomak>Karaçomak, kara+kuyu>Karakuyu, Sarı+çoban>Sarıçoban.

6) Say+ümumi isim modelində yarananlar: yüz+başlar>Yüzbaşlar.

7) Əvəzlik+ümumi isim modelində yarananlar: öz+dəmir>Özdəmir.

8) Zərf+ümumi isim modelində yarananlar: aşağı +çarıkçı> Aşağı çarıkçı, yuxarı+çarıkçı>Yuxarıçarıkçı.

İğdır bölgəsinin morfoloji yolla yaranan oykonimlərini nitq hissələrinin iştirakına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1) xüsusi isim+şəkilçi modelində yarananlar: Mələk+li>Mələkli.

2) Ümumi isim+şəkilçi modelində yarananlar: çil+li>Çilli, halfe+li>Halveli, sıçan+lı>Sıçanlı, tacir+li>Tacirli, ev+çi>Evçi, yay+cı>Yaycı, kazan+çı>Kazançı, kül+lük>Küllük, örüş+müş>Örüşmüş.

3) Ümumi isim+şəkilçi+şəkilçi modelində yarananlar: taş+lı+ca>Taşlıca.

İğdır bölgəsinə daxil olan oykonimləri nominasiya üzrə belə qruplaşdırmaq olar:

1) Etnonimlərdən yaranan oykonimlər: Çilli, Evçi, Karaçomak, Karakuyu, Kazançı, Kuzugudən, Küllük, Sarıçoban, Sıçanlı, Yaycı, Aşağıçarıkçı, Yuxarıçarıkçı, Melekli, Alikamerli, Tacirli, Çakırtaş, Hoşhaber, Asma.

2) Antroponimlərdən yaranan oykonimlər: Bendemurat, Hakmehmet, Hakveyis, Kasımcan, Necefali, Özdəmir.

3) Oronim və adonimlərdən yaranan oykonimlər: Güngörməz, Məzrə, Örüşmüş, Obaköy, Taşlıca

4) Fitonim və hidronimlərdən yaranan oykonimlər: Elmagöl, Gülpınar.

5) Digər adlardan yaranan oykonimlər: Bayraktutan, Savuşbahçe, Harmandöyən, Kadıkışlak, Nişankaya.

Tədqiqatın nəticələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

Şərur və İğdır ərazilərində toponimik areal, fon və formantlar, əsasən Azərbaycan və türk dilinə məxsusdur.

Onomastik vahidlərin böyük bir hissəsi qədim türk etnonomlarından, digər bir hissəsi nəsil, qol, tirə adlarından, bir çoxu isə şəxs adlarından yaranmışdır: Qarxun, Xələc, Halfeli, Qasımcan və s.

Antropooykonimlərin az qismi xatirə-memorial adları əks etdirir: Heydərabad, Cəlilkənd, Bəhrüz Kəngərli.

Bəzi oykonimlər etnonim və antroponimlərin qoşa işlədilməsi ilə formalaşmışdır: Muğancıq-Mehrab, Muğancıq -Müslüm.

Oykonimlərin bir neçəsi öz adını hidronimlərdən aldığı üçün omohidrooykonim səciyyəlidir: Arpaçay, Şahbulaq.

Bəzi oykonimlər hidronim və fitonimlərin iştirakı ilə yaranmışdır (Elmagöl, Gülpınar və s.). Yalnız bitki adlarından yaranan fitooykonimlər qrupuna Çəmənli və Gərməşov oykonimləri daxildir.

Onomastik vahidlərin bir qismi oronim, odonim və digər adlardan formalaşmışdır: Dərəkənd, Məzrə, Harmandöyən, Yüzbaşlar və s.

Oykonimlərin formalaşmasında relyev göstəriciləri və coğrafi əlamətlərin də iştirakı olmuşdur: Aralıq, Taşlıca, Örüşmüş və s.

Dini səciyyəli leksik vahidlərin oykonimlərə çevrilməsi özünü passiv şəkildə göstərmişdir: Zeyvə, Dərvişlər.

Oykonimlərin əsas komponenti ilkin (sadə) və törəmə (düzəltmə və mürəkkəb) yolla yaranmışdır. Sadə komponentli oykonimlər «kök», düzəltmələr «kök+şəkilçi» (Dəmir+çi, Tacir+li), «kök+şəkilçi+şəkilçi» (Xan+lıq+lar, Taş+lı+ca), mürəkkəblər isə «kök+kök» (Dərə+kənd, Gül+pınar), «kök+kök+şəkilçi» (Qara+bağ+lar, Quzu+güd+ən), «kök+kök+şəkilçi+şəkilçi» (Yüz+baş+ı+lar), «kök+şəkilçi +kök» (Qış+laq+abbas) modellərində formalaşmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı kitab və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

KİTABLAR

1. Şərururun Arazboyu oykonimləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2006. 40 s.
2. Şərur düzünün toponimləri (oykonimlər). Bakı: Nurlan, 2008. 116 s.
3. Şərur və İğdır bölgələrinin yer adları (oykonimlər). Naxçıvan: Qeyrət, 2008. 160 s.

MƏQALƏLƏR

4. «Şerur» sözünün etimolojişi hakkında // Bilig. Bilim ve Kültür Dergisi, Ankara: 1996, sayı 2, s. 152-155.
5. «Dədə Qorqud» dastanlarında Şerur yer adı // NDU-nun Elmi Əsərləri, 1998, № 2, s. 83-85.
6. Kitabı Dede Korkut' ta Şerur yer adı // Dede Korkut Bilgi Şöleni, Van: 1998, s. 47-52.
7. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında «dansux» sözü // NDU-nun Elmi Əsərləri, 1999, № 4, s. 81-85.
8. «Arquri» sözünün izi ilə / Keçmişimiz gələcəyimizdir (Etnoqrafik problemlərə dair elmi-nəzəri konfrans). Tezislər. Bakı: Nurlan, 2000, s. 23-24.
9. «Siyaqut» sözünün mənşəyi və etimologiyası // NDU-nun Elmi Əsərləri, 2004, № 13 s. 77-80.
10. «Kitabi-Dədə Qorqud» da Qarabağlar adı varmı? Yaxud bir daha Qarabağlar toponimi haqqında. // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2005, № 1, s. 60-67.
11. Şerur-Sədərək ərazilərindəki bayat izləri. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2005, № 4, s. 37-41.
12. Şerurun Cənubi Azərbaycanla sərhəd ərazilərindəki oykonimlərin mənşəyi // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2006, № 3, s. 28-32.
13. Şerurun Arazqırağı oykonimlərinin genezisi / Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (Beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Təhsil, 2006, s. 360-370.
14. Şerur düzünün bəzi türk mənşəli oykonimləri // Naxçıvan MR-in yaranması: tarix və müasirlik (Elmi praktik konfransın materialları), Bakı: Nurlan, 2007, s. 268-278.
15. Şerur ərazisində qədim türk boylarının izləri // Bakı Slavyan Universiteti. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, 2007, № 5, s. 208-213.
16. Şerur düzünün toponimləri: Aralıq // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar, 2007 № 3, s. 329-336.
17. Yer adlarımızın yaranmasında qədim türk tayfalarının rolu / IV Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, I. Ankara: 2007, s. 819-827.
18. Qıvraq adının etimologiyası haqqında // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2008, № 1, s. 37- 40.

19. Şərur düzünün bəzi toponimlərinin mənşəyi / Naxçıvan .bu gün: islahatlar, perspektivlər (Beynəlxalq simpoziumun materialları), Bakı: Nurlan, 2008, s. 303 - 307.
20. Şərurun şəffaf və qeyri-şəffaf toponimləri // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: 2008, № 3, s.7- 9.
21. İğdırın bəzi etnotoponimləri haqqında // Onomastika, Bakı: 2008, №3, s. 34-38.
22. Kəngərli toponimləri: Xok və Yurtçu// Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, 2008, № 4, s. 17- 177.
23. Səderəyin Kərki və Qaraağac oykonimləri // AMEA Folklor İnstitutu. Elmi axtarışlar, 2008, № 5, s. 16-22.
24. Şərur oykonimləri: Şəhriyar və Tumaslı // AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, 2008, № 7, s. 35-40.
25. Şərurda bir kəndin iki adı haqqında // AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, 2008, № 8, s. 96-102.
26. Kürçülü və Kürkənd adlarının mənşəyi // AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, 2008, № 9, s. 138-143.
27. Şərur düzünün sadə törəmə (morfoloji) yolla yaranan oykonimləri // BDU, Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal, 2009, № 1, s. 32-33.
28. Azərbaycan Respublikasının Naxçıvandakı Şərur bölgəsinin ərəb mənşəli yer adları (ərəb dilində) // Qiraət, Təvsiyə Olunmuş Elmi Əsərlər Jurnalı, Qahirə, Cırə: 2009, fevral, I buraxılış, s. 146-155.
29. Sarıçoban və Sıçanlı oykonimlərinin mənşəyi // Bakı Slavyan Universiteti, Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, 2009, № 2, səh. 14-17.
30. Çilli, Kuzugüdən, Küllük oykonimlərinin mənşəyi haqqında // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, 2009, № 2, s. 3 - 8.
31. İğdır oykonimlərinin yaranma yolları // Dil və ədəbiyyat, beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2009, №2, s 13-14.
32. Şərur düzünün antroponim mənşəli oykonimləri // Onomastika. Elmi-onomastik jurnal, 2009 №1, s. 30-34.
33. İğdırın bəzi etnooykonimləri haqqında // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqələr, Bakı: 2008, №3-4, səh. 179-185.
34. Toponimlərdə yaşayan kəngər etnonimləri // Onomostika. Elmi-onomastik jurnal, 2009, №2, səh. 43-48.

35. İğdırın antroponim mənşəli oykonimləri // Onomastika. Elmi-onomastik jurnal, 2009, №2, səh.49-51.

Müəllifin kitablarına aid rəylər

1. Firudin Rzayev (filologiya elmləri namizədi). Şərurun Arazboyu oykonimləri» kitabında oykonimlərin mənşəyinə yeni baxış. A.İmanlı. Şərurun Arazboyu oykonimləri, Naxçıvan: Əcəmi, 2006, s. 3-5.

2. Sara Əzimova. Şərurun Arazboyu oykonimləri, «Şərq qapısı» qəzeti, 27 yanvar, 2007.

3. Abbas Hacıyev. Şərurun Arazboyu oykonimləri. «Yeni Həyat» qəzeti, 27 aprel 2007.

4. Паша Алиоглы. Топонимы Шарурской равнины, газ. «Каспий», 19 июня 2008.

5. Arif Məmmədov, Paşa Əlioğlu (filologiya elmləri namizədləri), Şərrür düzünün toponimləri. «Xəzər» qəzeti, 5 iyul, 2008.

6. Sara Əzimova. Şərrür düzünün Toponimləri, «Şərq qapısı» qəzeti, 14 avqust 2008.

Imanli

АКИФ КЯЗИМ ОГЛЫ ИМАНЛЫ

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ШАРУРСКИХ И ИГДЫРСКИХ ОЙКОНИМОВ
РЕЗЮМЕ**

Диссертация посвящена изучению лексико-семантических особенностей и путей возникновения Шарурских и Игдырских ойконимов. Диссертация состоит из введения, четырех разделов, включающих одиннадцать подзаголовков, научного заключения, списка литературы и карты местностей.

Во введении обоснованы актуальность, цель и задачи исследуемой темы, объект и предмет исследования, история разработки, научные новизны, теоретическое и практическое значение и т.д.

В первом разделе диссертации под названием «лексико-семантические особенности ойконимов Шарурской равнины», в двух подзаголовках «Ойконимы Шарура вдоль Араза», «Ойконимы Шарурской равнины» такие ойконимы, как Ахамед, Гарабурдж, Гортчулу, Муганлы, Алышар, Халадж, Диядин, Арбатан, Чарчибоган, Чомахтур, Кечтаз, Косаджан, Гархун, Муганджыг, Пусян, Сиягут, Тумаслы, Вермезияр, Зейва и т.д. привлечены к всестороннему исследованию с этимологической точки зрения.

Во втором разделе диссертации, которое называется «Лексико-семантические особенности ойконимов окрестностей Шарурской равнины», ойконимы горной и предгорной местности Шарура (Ахура, Биллева, Данзик, Диза, Гуннут, Хавус, Тананам, Яйчы, Кенгерли, Гарабаглар, Хок, Габилли, Ютчу, Седерек, Керки, Демирчи, Махта, Карагадж и т.д.) стали основным предметом исследования. В этом разделе при лексико-семантическом и этимологическом толковании ойконимов сделана ссылка на древние источники, в частности на произведение М.Кашгари «Диван-лугат-ит-тюрк», названия древнетюркских племен взяты как один из источников ойконимов.

В третьем разделе диссертации под названием «Пути возникновения Шарурских ойконимов» в четырех подзаголовках раскрыт структурный тип ойконимов, показаны пути их возникновения. В этом разделе установлены главные особенности образования ойконимов лексическими, морфологическими, синтаксическими и синтаксико-морфологическими путями.

Четвертый раздел называется «Лексико-семантические особенности и пути возникновения ойконимов Игдырского региона». В первом подзаголовке этого раздела под названием «Лексико-семантические особенности Игдырских ойконимов» лексико-семантические и этимологические особенности таких ойконимов, как Игдыр, Аликамерли, Асма, Чакырташ, Чавушбахче, Чили, Эвчи, Хакмехмет, Хаквейс, Халфели, Карачомак, Каракую, Казанчы, Кюллик, Сарычобан, Сичанлы, Таджирли, Юкарычарыкчы и т.д., взяты в качестве основного предмета исследования.

Во втором подзаголовке четвертого раздела под названием «Пути возникновения Игдырских ойконимов» раскрыты лексические, морфологические и синтаксические особенности возникновения ойконимов, относящихся к данному региону, ойконимы группированы по номинации.

LINGUISTIC DESCRIPTION OF SHARUR AND IGDİR OYKONIM SUMMARY

The thesis deals with the study of lexical-semantic features and ways of formation of Sharur and Igdir oykonims. The thesis is composed of the Introduction, four chapters including eleven sub-paragraphs, the conclusion, the list of references and maps of referred territories.

The Introduction substantiates the topicality of the subject to be studied, its goals and targets, the subject of research, the history of study, scientific novelties, the theoretical and practical importance and other matters.

The first chapter of the thesis "Lexical-semantic description of Sharur plain" studies comprehensively the oykonims such as: Akhamad, Garaburj, Gortchulu, Muganli, ALishar, Khalaj, Diyadin, Arbatan, Charchibogan, Chomakhtur, Keshtaz, Kosajan, Garkhun, Muganjig, Pusyan, Siyaqut, Tumasli, Varmaziyar, Zeyva in two sub-paragraphs "Sharur's oykonims alongside Araz river" and "Oykonims of Sharur plain" from the etymological standpoint.

The second chapter of the thesis "Lexical-semantic description of Sharur plain surrounding territorial pykonims" makes close study of Sharur's mountainous and foothills oykonims, such as: Akhura, Billava, Danzik, Diza, Gunnut, Havus, Tananam, Yayji, Kangarli, Garabaghar, Khok, Gabilli, Yurtchu, Sadarak, Karki, Damirchi, Makhta, Garagaj and so on. This chapter, providing the oykonims' lexical-semantic and etymological comments, has repeatedly referred to the ancient sources, especially "Divanu luget-it-turk" by M.Kashkarli and the ancient Turkic tribe names were referred as main resources of oykonims.

The third chapter of the thesis "Ways of formation of Sharur oykonims" deals with the structural types of oykonims and their ways of formation in four sub-paragraphs.

This chapter determines the key description of forming of oykonims based on morphological, syntactic-morphological ways.

The forth chapter is called "lexical-semantic description and ways of formation of Igdir region oykonims". The first sub-paragraph of this chapter "Igdir oykonims' lexical-semantic description" deals with the comprehensive study of lexical-semantic and etymological features of oykonims, such as: Igdir, Alikamerli, Asma, Chakirtash, Chavushbahche, Chilli, Evchi, Hakmehmet, Hakveyis, Halfeli, Karachomak, Karakuyu, Kazanchi, Kulluk, Sarichoban etc.

The second sub-paragraph of the forth chapter "Ways of formation of Igdir oykonims" classifies the oykonims based on lexical, morphological and syntactic descriptions.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧИВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

АКИФ КЯЗИМ ОГЛЫ ИМАНЛЫ

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ШАРУРСКИХ И
ИГДЫРСКИХ ОЙКОНИМОВ**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
филологических наук**

Нахчыван – 2010